

MARIJETA RAJKOVIĆ

ŽIVOT ŽENE U SELIMA SENJSKOG BILA

Marijeta Rajković
Ivana Stožira 7
HR 10000 Zagreb

UDK: 392.5-055.2(497.5 Senjsko bilo)
Prethodno priopćenje
Ur.: 2003-12-19

Autorica prati život žene u selima Senjskog bila kroz nekoliko važnijih životnih momenata: rođenje, djetinjstvo, školovanje, mladenaštvo. Pokušala je ocrtati položaj nevjeste u novom domaćinstvu, istražiti primjenu običajnog prava pri nasljeđivanju, opisati svakodnevicu žene, njezin udio u raspolaganju imovinom te općenito odlučivanju u kućanstvu. Više pozornosti posvećuje neredovitim načinima sklapanja braka, nevjenčanom te pokusnom braku. Posebno se dotiče promjena u tradicijskom načinu života, koje su rezultat civilizacijskih pomaka 20. stoljeća, kao i doticaja s gradom Senjom. Istraživanjem su obuhvaćeni lokaliteti na području Senjskog bila u kojima žive primorski Bunjevci: Senjska Draga, Rončević Dolac, Stolac, Alan, Liskovac i Žukalj. Istraživanje je obavljeno u okviru projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, čija je voditeljica dr. sc. Milana Černelić.

Uvod

Ovaj prilog temelji se na građi prikupljenoj terenskim istraživanjem, koje je izvršeno u dva navrata tijekom studenoga 2002. te listopada 2003. Ispitivanje je obavljeno pomoću upitnice pripravljene za ovu svrhu,¹ te upitnice vezane za predsvadbene i svadbene običaje (neredoviti načini sklapanja braka, nevjenčani i pokusni brak), izrađene za potrebe nekadašnjeg projekta Odsjeka za etnologiju *Tematska etnološka istraživanja*, provedenog osamdesetih godina 20. stoljeća. Terenskim istraživanjem obuhvaćeni su sljedeći lokaliteti: Donji Lopci i Sveti

¹ Upitnicu sam izradila sama, a nalazi se na kraju ovog rada, Prilog 1.

Križ u Senjskoj Dragi, Rončević Dolac, Stolac, Alan, Liskovac i Žukalj. Ispitivano je sedamnaest kazivača obaju spolova, jedanaest žena i šest muškaraca,² različite dobi,³ da bi se pratile mijene u tradicijskom načinu života. Svi kazivači bili su veoma gostoljubivi, te im zahvaljujem na susretljivosti i pomoći jer bez njihove suradnje ovog rada ne bi bilo.

Pri prvom izlasku na teren, tehnikama promatranja i intervjua,⁴ ispitala sam podjednak broj muških i ženskih kazivača, a razgovoru su uglavnom prisustvovali svi ukućani. Daljnjom obradom podataka, metodama analize, komparacije i sinteze došla sam do spoznaje da sam drugačije podatke dobivala kada sam bila nasamo s kazivačicama. Kazivačice o pojedinim temama (menstruacija, porod, neredoviti načini sklapanja braka, ženska agensnost, socijalne stigme...) nisu željele govoriti pred muškim ukućanima, kao niti muškim članovima naše ekipe. Iz tih razloga pri dopunskom i kontrolnom istraživanju usmjerila sam se na kazivačice s kojima sam bila nasamo, što se pokazalo boljim izborom za ovu temu. Ispitivanja su se uglavnom provodila kod istih kazivačica, te je s njima uspostavljen prisniji odnos. Tijekom razgovora dolazilo je do refleksivnosti i intersubjektivnosti, kazivačice su mi se u jednom trenutku razgovora (obično kod tema: poželjno ponašanje nevjeste u novoj kući, porod...) počele obraćati s *ti*, njihove priče (životopisi – *life history*) bile su prenošenje životnog iskustva i savjeta na mlađu ženu.⁵

Kazivanja su se odnosila na 20. stoljeće, a najviše podataka prikupljeno je za razdoblje od 1940. do 1970. Podatci s početka 20. stoljeća malobrojni su, kao i oni koji se odnose na razdoblje nakon sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada je većina stanovništva s obronaka Senjskog bila odselila u gradove.⁶ Zbog depopuliranosti ovoga kraja istraživanje je bilo otežano. Nastojala sam pratiti promjene prema razdobljima, te istaknuti lokalne i individualne razlike, koje su odražavale premda slabu ali ipak prisutnu ekonomsku i društvenu slojevitost ove zajednice.

² Ovakav odabir kazivača imao je za cilj da se dobiju različiti pogledi na život bunjevačke žene i poimanje njezina položaja.

³ Kazivačice su rođene između 1921. i 1945., a kazivači između 1915. i 1938.

⁴ Intervjuiranje je obavljeno pojedinačno i grupno (obično jedan glavni informator ili više aktivnih sudionika u kazivanju, i to predstavnika jedne ili dviju generacija, te u kombinaciji obaju spolova ili jednoga spola). Koristio se oblik strukturiranog i nestrukturiranog intervjua.

⁵ Ovaj pristup jedan je od temelja feminističke metodologije (T. ŠKOKIĆ, 2001, 16), ovakav prisan odnos kada žena intervjuira ženu, kada dolazi do tranzicije u prijateljstvu, kada i druga strana postavlja pitanja, bio je ujedno prijeko potreban za mnoge teme u ovom radu (A. OAKLEY, 2001, 11-34).

⁶ U Senjskoj Dragi živjelo je 1900. 260 stanovnika, a 1961. 149 stanovnika, dok su na Stolačkom području (Liskovac, Ljubežine, Rončević Dolac, Alan, Žukalj...) 1900. živjela 342 stanovnika, a 1971. 267 stanovnika (M. KORENČIĆ, 1979, 604-606).

Sl. 1. Autorica Marijeta Rajković u razgovoru s kazivačem Josom Margetom u obiteljskoj kući na Žuklju, snimio Augustin Perić, studeni 2002.

Polazišta i ciljevi

*Žena se ne rađa kao žena, već to postaje i ona se determinira i razlikuje od muškaraca, a ne on u odnosu na nju – ona je nebitna prema bitnom. On je Subjekt, Apsolut; ona je Drugi.*⁷ Ženske uloge i pripisani im stereotipi unutar određene skupine zanimljivo su mjesto etnološkog istraživanja. Dekodiranjem položaja žene u nekoj zajednici dekodira se i njezina struktura, mjesta moći i znanja koja se prenose naraštajima, što u konačnici feminističke ideologije pridonosi kritici patrijahnog modela znanosti i otvara mogućnost propitivanja pozicije *drugoga* u vlastitoj kulturi. Tako je naznačena i potreba za istraživanjem ženske supkulture.⁸

Kad sam došla na teren, teme ovoga rada nisu bile strogo precizirane, te me kroz rekognosciranje terena, kao i daljnje istraživanje vodila ponajviše znatiželja. Korištena literatura o temama kojima se bavim u ovom radu, malobrojna je. Pri sastavljanju upitnice služila sam se priložima: *Seoska*

⁷ T. ŠKOKIĆ, 2001, 7, prema Simone de Beauvoir.

⁸ T. ŠKOKIĆ, 2001, 13.

društvenost iz Hrvatske etnografije,⁹ *Simboli identiteta žene u Bukovici – od djevojčice do udate žene*,¹⁰ *Obrisi svakodnevnog života zlarinskih težaka*,¹¹ radovima o zadrugama.¹² Za potrebe pojedinih prikaza¹³ služila sam se podacima iznesenima u prilogu *Život mladih, pripreme za brak i sklapanje braka na obroncima Senjskog bila*.¹⁴

Cilj ovog rada bio je prikazati stanje na terenu, kronološki prikazati život bunjevačke žene od rođenja do smrti, društvene aspekte i razlike u njezinoj ulozi s obzirom na privatnu i javnu sferu, shvatiti bit spolova na obroncima Senjskog bila, odnosno rodni skupina, a rod je društvena kategorija nametnuta spolno obilježenoj tijelu.¹⁵ Željelo se razotkriti opseg spolnih uloga i spolnog simbolizma, pronaći koje su oni značenje imali i kako su funkcionirali da bi održali društveni poredak ili pokretali u njemu promjene. Rod nije samo područje već, čini se, i neiscrpan, uvijek stalan način omogućivanja da se označi moć na Zapadu, u židovsko–kršćanskoj i u islamskoj tradiciji. Koncepti moći (diferencijalni nadzor nad materijalnim i simboličnim sredstvima te pristup tim sredstvima) iako izrastaju na temelju roda, nisu uvijek doslovce povezani sa samim rodom.¹⁶ Rod je kulturna i društvena konstrukcija čija izgradnja počinje rođenjem.¹⁷ Upravo stoga ovaj rad započinje prikazom formiranja obitelji (brojnosti obitelji, običajima oko poroda, pučkim vjerovanjem o budućem spolu djeteta), djevojačkog odrastanja i mladenaštva (učenja rodni uloga, školovanja, menstruacije). Teme rada su sudjelovanje žena u pojedinim običajima, miraz i običajno pravo nasljeđivanja kao i vanjski simboli ženskog položaja. Više pozornosti posvećeno je važnosti braka za društveni položaj žene, neredovitim načinima sklapanja braka, nevjenčanom te pokusnom braku. Pokušao se ocrtati položaj nevjeste u novom domaćinstvu, opisati svakodnevica žene, njezin udio u raspolaganju imovinom te općenito odlučivanju u kućanstvu. Rad završava smrću žene, odnosno običajima oko pogreba. Ovaj prikaz dotiče se i žena čiji život odskače od života većine žena: neplodnih žena, majki s izvanbračnim djetetom, udovica, ljubavnica, te govori o odnosu žena (npr. majke i kćeri, sestara, snahe i svekrve...).

⁹ J. ČAPO ŽMEGAČ, 1998.

¹⁰ J. LULIĆ, 1991.

¹¹ A. MURAJ, 1982.

¹² M. ČERNELIĆ, 1999, 2000.

¹³ Izdvojila bih prikaze: predbračni život mladih, izbor bračnog druga, običaj *pavenke*, mladin miraz.

¹⁴ BIRT ET AL, 2003.

¹⁵ J. W. SCOTT, 2003, 51.

¹⁶ J. W. SCOTT, 2003, 66.

¹⁷ T. ŠKOKIĆ, 2001, 7.

Formiranje obitelji

Brojnost obitelji

U prvoj polovici 20. stoljeća na području Senjskog bila obitelji su bile mnogočlane. Obuhvaćale su nekoliko bračnih parova različitih generacija te njihove potomke. Naziv za takvo kućanstvo je *zadruga*. Pojedinačni bračni parovi imali su između troje i jedanaestero djece. Nakon Drugoga svjetskoga rata broj djece postupno se smanjivao unatoč činjenici da su na osnovi velikog broja djece muškarci zaposleni u državnim poduzećima (šumariji, u održavanju cesta, kao lugari...) ostvarivali popriličan dječji doplatak, koji je katkada premašivao samu plaću.¹⁸

Broj djece nije se planirao, već se radalo *kako se dogodi*.¹⁹ Žene su počinjale radati nakon udaje i radale su dok su god za to bile biološki sposobne, kako kazivači tumače, *dok su god imale svoje stvari, odnosno do 45., 46. godine* (misli se na gubitak menstruacije i ulazak u menopauzu).²⁰ Marija Nekić Zvonina iz Stolca sjeća se da je njezina majka 1958. rodila zadnje dijete sa 46 godina, kad je ona imala 18 godina. Svi ističu da kontracepcija nije postojala te da se začecje nije kontroliralo *jer se jadne žene prije nisu znale zaštititi, već kad zanesi, zanesi*.²¹ U svim lokalitetima zabilježeno je vjerovanje da žena ne može zanijeti sve dok doji dijete, te su žene zato dojile i do dvije godine jer, prema tumačenju kazivača, one koje ne bi dojile, odmah bi zanijele. Pobačaja je bilo, obavljali su se u Lici, kod žena koje su to znale napraviti. U drugoj polovici 20. stoljeća, sedamdesetih godina, žene su posjećivale liječnike u Senju, oni bi im *nakrivili* maternicu,²² odnosno, sterilizirali ih. Za velik broj djece stariji su uglavnom krivili žene, govoreći: *Ništa ne radi, samo spava s mužem! Gledaj, opet je noseća, di će sa tolikom djecom?*²³

Porod

Žene su često umirale pri porodu. Rađale su kod kuće, same ili uz pomoć *babica*.²⁴ Svi kazivači ističu da prije nitko pri porodu nije tražio liječničku

¹⁸ Marija Nekić Zvonina, Stolac.

¹⁹ Svi lokaliteti.

²⁰ Đura Biondić, Liskovac.

²¹ Marija Nekić, Stolac.

²² Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

²³ Milka Biondić, Alan.

²⁴ *Babice* su bile žene iz sela (nerijetko jedna za nekoliko sela), vješte i osposobljene za taj posao. Ta vještina prenosila se sa starijih žena na mlađe.

pomoć, kao niti u slučaju bolesti. Liječnicima se počelo više ići od šezdesetih godina 20. stoljeća, a do tog razdoblja stanovnici ovog područja za pomoć su se obraćali ženama koje su znale liječiti.²⁵ I nakon toga razdoblja paralelno su se služili uslugama jednih i drugih. Kazivačice se prisjećaju da pri obavljanju teških fizičkih poslova (kopanja, žetve, nošenja tereta...) trudnice nisu bile pošteđivane. Marija Nekić *Jackova* iz Stolca prisjeća se prvog poroda: *Cijeli dan sam kopala na polju kad me je zabolilo, otišla sam kući i rodila curicu. Sve žene ističu da nisu znale kada su ostale trudne i kada im je termin poroda: kad te uhvati, uhvati. Na putu, na polju, bilo gdje.* Marija Nekić *Zvonina* iz Stolca prepričala je zanimljiv slučaj iz šezdesetih godina 20. stoljeća: *Moja jedna kuma išla pješice iz Senja, onda se navratila k meni i reče: Ja ću rodit, ne ću stić kući, jel mogu kod tebe? I ajde, tako rodila za dva sata, bilo sve gotovo. Tu je ležala četiri dana i otišla kući.* Položaj u kojem se rađalo, bio je klečeći jer, kako kazivačice objašnjavaju, *tako se imalo više snage.*²⁶ U tom se položaju na obroncima Senjskog bila rađalo do šezdesetih godina 20. stoljeća. Rađalo se najčešće kraj ognjišta, u slami. Jedino je Đura Biondić iz Liskovca navela da se rađalo uz asistenciju osobe koja bi sjedila na stolici, preko koje bi se žena *nagnula* (oslonila). Pojedine su žene htjele ići rađati u bolnicu, ali starije žene nisu im to dopuštale jer su izlaganje pogledima liječnika smatrale nemoralnim. Jedna kazivačica iz stolačkog područja²⁷ prisjeća se svog slučaja koji se zbio šezdesetih godina 20. stoljeća: *Kad sam ja rekla da ću ić u bolnicu rodit, moj muž i svekrva ko da su poludili. Da sam totalno luda, da samo želim da me doktori vidu, onda sam se ja morala pokorit. Stare žene su ružno govorile o mlađima koje su htjele ići doktoru. Bilo je teško jer smo imali jednu prostoriju, to je bila i kuhinja i soba, nismo imali WC, a ni kupaone, higijena je bila jako loša, nemaš se gdje niti oprat.*²⁸ Žene su nakon poroda znale dugo krvariti, međutim, niti onda nisu išle doktoru, već su u takvim situacijama širokim povojima čvrsto stezale trbuh.

Pri porodu svi su ukućani izlazili iz kuće, a povratak im je bio dopušten nakon što bi *babica* okupala dijete i vratila ga majci. Susjedi bi dolazili drugi, treći dan, ispočetka samo žene, a za nekoliko dana i muškarci. Kuće su se uglavnom sastojale od jedne spavaće prostorije, ali se nitko od kazivača ne sjeća da su ženu ikada odvajali plahtom ili nekom pregradom od ostalih ukućana. Muž je tako i nakon poroda smio spavati uz ženu ali, kako ističu, bilo

²⁵ N. ŠKRBIĆ, 2001, 273.

²⁶ Jela Margeta, Žukalj; Marija Nekić *Zvonina*, Stolac; Alan; Senjska Draga.

²⁷ Kazivačica je zamolila da se ne navede ime.

²⁸ I u današnje vrijeme pojedine kuće na području Senjskog bila (npr. Žukalj) nemaju kupaonicu, a zahod je poljski, dakle odvojen od kuće ili umjesto njega koriste štalu.

je poželjno da četrdeset dana nakon poroda ne stupaju u intimne odnose.

Nekoliko dana poslije poroda²⁹ ili nakon dva tjedna,³⁰ odnosno sve dok se žena ne digne iz kreveta i malo ne oporavi, susjede i rodbina dolazili su u posjete. Ti se posjeti nazivaju *babinje*. Pritom su donosili darove za majku i dijete: odjeću za dijete, kokoš, kolače, kilogram šećera, 10 dkg kave, litru soka,³¹ kruh, nešto slatko. Ako roditeljica nije imala mlijeka, donosilo se kravlje mlijeko za dijete. Nije bilo uobičajeno dolaziti u *babinje* praznih ruku. Novac se rijetko davao, uglavnom su ga darovali muškarci te uža obitelj. Stavlja se pod pupčanu vrpцу ili pod glavu, pretežno prigodom krstitki.³² U novije vrijeme (zadnjih dvadesetak godina) novorođenčadi se poklanjaju zlatni lančići i satovi.³³ Darivanje ne ovisi o spolu djeteta. Posjetitelje su obično počastili rakijom ili vinom. Jedino je u Svetom Križu zabilježen podatak, iz sredine 20. stoljeća, da je i roditeljica pripremala darove tom prigodom, npr. ručnik za kumu.³⁴

Dužina porodiljnog mirovanja razlikovala se od slučaja do slučaja, ovisno o toleranciji njezine obitelji. Jedini slučaj kada se žena četrdeset dana odmarala i bila oslobođena svih poslova (kako sama navodi, *ni kuhala, ni prala, na zemlju ni pomisliti*), zabilježen je u Liskovcu.³⁵ Žene u ostalim lokalitetima ležale su najduže po tjedan, dva,³⁶ poneke par dana,³⁷ nakon normalnog poroda, ako pritom nisu *popucale*. Pojedine žene koje su dobro podnijele porod, već bi sutradan prionule na svakodnevne dužnosti. Trajanje poštete od svakodnevnih radnih obveza najviše je ovisilo o sastavu obitelji i stavu prema roditelji. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca navela je primjere u kojima žene koje u domaćinstvu nisu imale drugih ženskih ukućana: *diži se jedna svakakva. Dođi neka žena iz sela, umisi joj krv, operi dite... ali žena koja je sama mora ić raditi, na primjer pomust kravu, tri do četiri dana nakon što je rodila, jer – kako kaže – Selo je selo, mora se raditi. Za razliku od toga Marija Žumberac iz Svetog Križa postupno se uključivala u svakodnevne obveze mjesec dana*

²⁹ Donji Lopci, Rončević Dolac, Alan, Žukalj.

³⁰ Svet Križ, Liskovac.

³¹ Sok je uglavnom bio *malinovac*, od malina, domaće proizvodnje.

³² Za krstitke su se donosili i veliki pokloni, npr. pečeno janje, krstitke su bile nakon mjesec dana, iznimno ranije ako je otac djeteta bio na privremenom radu u Slavoniji, Njemačkoj itd. Krstitke se nisu najavljivale svećeniku, već se dijete odnijelo na misu i svećenik ga je tijekom mise krstio. Dijete je imalo kuma i kumu, oni su se birali iz uže rodbine, mogli su biti i vjenčani kumovi.

³³ Nije zabilježeno darivanje majke.

³⁴ Marija Žumberac, Sveti Križ. Nije zabilježeno koja se kuma daruje, vjenčana ili krsna.

³⁵ Đura Biondić, Liskovac.

³⁶ Sveti Križ, Donji Lopci.

³⁷ Marija Nekić *Zvonina*, Stolac.

nakon poroda, jer je imala svekrvu koja ju je *čuvala*. Kazivači iz Svetog Križa i Donjih Lopaca navodili su da su *neviste* bile više pošteđivane u obiteljima u kojima je bio svekar, naime, on ih je oslobađao težih poslova.³⁸ Kazivači iz Žuklja i Alana naveli su da je mladim ženama bilo najteže u obiteljima u kojima su bile samo svekrve.³⁹ Jer, kako objašnjavaju, žena koja je bila udovica, puno je više radila te je od snahe očekivala isto. Tako se kazivačica Milka Biondić iz Alana sjeća da ju je svekrva poslala okopavati krumpir i prije nego što je prošlo četrdeset dana od poroda, unatoč tome što je postojalo nepisano pravilo da roditelja ne smije raditi na zemlji četrdeset dana nakon poroda. Postojala je uzrečica, zabilježena na čitavom području Senjskog bila: *Četrdeset dana raka je ženi otvorena i zatvorena!*

Na cijelom istraženom području glavna hrana roditelji bila je kokošja juha. Marija Žumberac iz Svetog Križa sjeća se da je ona sedam kokoši pojela nakon prvog poroda. Osim juhe bilo je poželjno jesti griz, bijelu kavu s nadrobljenim kruhom, meso *na lešo*. Nije se smjelo jesti ništa slano i papreno jer bi to *naškodilo* mlijeku. Također su žene pile kuhano crno vino jer se na taj način *poboljšala i nadoknadila krv*.⁴⁰

Na obroncima Senjskog bila žena je prvi put nakon poroda išla u crkvu nakon četrdeset dana. Prilazila je crkvenom pragu i kleknula, zatim su po nju došli svećenik i *mežnjar* (zvonar) sa svijećom i blagoslovljenom vodom. Dali su joj u ruku svijeću, prskali blagoslovljenom vodom, a svećenik preko ramena baca *štolu* (po objašnjenju kazivačice to je komad tkanine) i nakon toga je uvodi u crkvu. Pučko tumačenje *blagoslova nakon četrdeset dana* po kazivanju Elizabete Nekić iz Rončević Dolca je sjećanje na Majku Božju, koja je također četrdeset dana nakon rođenja Isusa 2. veljače išla na blagoslov. Budući da je u rukama nosila svijeću, taj se dan naziva *Svijećnicom*. Na takav se blagoslov išlo nakon rođenja svakog djeteta. Po ovaj blagoslov mogla je doći i žena koja je rodila izvanbračno dijete, pri čemu se smjela ispovjediti i pričestiti. Jedino ženu koja ima dijete s oženjenim čovjekom, svećenik nije htio blagosloviti niti pričestiti, ali mogla se ispovjediti.⁴¹ U svim lokalitetima zabilježeno je da su žene također išle na ispovijed i pričest mjesec do petnaest dana prije poroda, jer pri porodu je žena *u grobu, a ne bi bilo u redu da umre bez ispovijedi i pričesti*.⁴²

U svim ispitanim lokalitetima Senjskog bila poželjnije je bilo da se rodi

³⁸ Svi ispitanici kazivači u navedenim lokalitetima.

³⁹ Grgo Nekić, Marko Margeta, Žukalj; Milka i Vladimir Biondić, Alan.

⁴⁰ Sveti Križ, Rončević Dolac.

⁴¹ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

⁴² Žukalj, Stolac, Liskovac.

muško dijete, pogotovo ako je riječ o prvom djetetu. Mile Lopac iz Donjih Lopaca kao razlog tome navodi da je bolje dobiti muško dijete jer *na taj način ostaje stup u kući, a žensko dijete će ionako otići ća*. Kazivačice sa stolačkog područja prisjećaju se slučaja iz sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada je žena rodila drugu curicu, *Otac je nije vidija mjesec dana, nije ju htio ni pogledat, a kad se treće rodilo, sin, istu večer ga je nosio*.⁴³ Svi kazivači protumačili su da je muško dijete dobitak u kuću, a žensko gubitak, jer odlazi iz kuće i odnosi miraz. Ipak, svi su kazivači naglasili da je za roditelje bolje da imaju kćeri, jer one pokazuju više sažaljenja. U novije vrijeme, prema riječima kazivača, u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata, mijenja se stav prema spolu djeteta, te je danas uvriježen stav: *bitno da je dijete živo i zdravo*. Danas se slavi i rođenje kćeri, što je u prvoj polovici 20. stoljeća rijetko bilo. Ipak, kazivači tumače da to ovisi o stavu obitelji, odnosno oca, pa niti danas kao niti prije nema opće prihvaćenog odnosa prema spolu djeteta.

Pučka vjerovanja o budućem spolu djeteta

Zbog velike pozornosti koja se usmjeravala na spol djeteta, primjenjivani su postupci kojima se nastojalo izazvati rođenje muškog djeteta kao i pučka nagađanja o budućem spolu. Kada su mladenci u Liskovcu i Žuklju odlazili iz djevojčine kuće, pili bi crno vino, te iza sebe bacili čaše.⁴⁴ Đura Biondić iz Liskovca kaže da se tada gledalo čiji je trag veći – ako je bio nevjestin, bit će žensko dijete, ako je bio mladoženjin, bit će muško. Ista kazivačica navodi da bi nevjesta uzela čašu ili bocu kada bi izlazili iz kuće i negdje bi je na cesti bacila da se razbije, s namjerom da izazove muški porod. U Žuklju je zabilježeno da je nevjesta prije odlaska bacala čašu preko kuće kako bi se razbila, što je također trebalo osigurati muško potomstvo. Iz istog su razloga u Senjskoj Dragi, Rončević Dolcu i Žuklju nevjesti pri prvom ulasku u novo kućanstvo u krilo stavljali muško dijete.⁴⁵ Pri ulasku u crkvu na vjenčanje mlada nije smjela stati na prag, već ga je trebala prekoračiti desnom nogom, što je jamčilo da će rađati samo mušku djecu.⁴⁶ Zabilježeno je vjerovanje da se muški porod može izazvati time da otac pri spolnom činu obuče čizme ili veže oko struka *tulac* (vodir), odnosno neke predmete koje u pravilu rabe muškarci.⁴⁷ Često su žene ali i ženske članice njihovih obitelji, tijekom trudnoće molile

⁴³ Zora Biondić, Marija Nekić, Stolac; Milka Biondić, Alan.

⁴⁴ Đura Biondić, Liskovac; Grgo Nekić, Žukalj.

⁴⁵ Detaljnije pročitati u BIRT AT AL, 2003.

⁴⁶ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

⁴⁷ Sveti Križ; Donji Lopci; Marko Margeta, Jela Margeta, Joso Margeta, Žukalj.

krunicu u želji da se rodi dječak.⁴⁸ Po obliku trudničina trbuha predviđalo se kojeg će spola biti dijete: ako je trbuh *više u leđima*, bit će dječak, ako je ispučen prema naprijed, bit će djevojčica.⁴⁹

Otkloni od opće prihvaćenih normi

Neplodnost

Najljepši je dar kada žena može roditi, smatra Marija Nekić *Zvonina* iz Stolca. No, na obroncima Senjskog bila bilo je obitelji koje nisu imale djece. Neplodnost se nije smatrala kletvom nego sudbinom. Položaj nerotkinje ovisio je o odnosu njezina muža prema njoj: neki su parovi ostajali u braku i dalje, dok je u drugim slučajevima dolazilo do rastave.⁵⁰ Budući da se nekada neplodnost nije liječila, pojedini bračni parovi živjeli su bez djece ili su kadšto od svoga *roda* (brata, sestre, bliže rodbine) s brojnim potomstvom usvojili dijete.⁵¹ Takav slučaj zabilježen je u Rončević Dolcu 1920. U stolačkom kraju, u prvoj polovici 20. stoljeća bio je slučaj da supružnici nisu mogli imati djece, stoga je muž s drugom ženom začeo dijete. Nakon toga prava je žena otišla iz kuće, a doselila se druga. Budući da se to dvoje nisu slagali, nakon što je dijete naraslo, dotični muškarac tu je ženu otjerao te pozvao natrag prvu ženu.⁵² Svi kazivači navode da je bilo više slučajeva, ali ne navode lokalitete, da žena koja ne može imati djece, samoinicijativno napusti muža. Pritom se rijetko vraćala u roditeljsku kuću, uglavnom bi odlazila u službu, obavljati kućanske poslove u bogatiju kuću u Senj.⁵³ Kazivači su uglavnom govorili da zajednica krivnju ne pripisuje ni muškarcu ni ženi, *već je to jednostavno tako*. No u takvim su situacijama žene ipak snosile veće posljedice, a u prvoj polovici 20. stoljeća bile su u poprilično lošem položaju unutar obitelji.⁵⁴ Za ženu koja ne može imati djece govorilo se da je *bezditetka*, a za muškarca se koristio izraz

⁴⁸ Svet Križ, Donji Lopci, Alan.

⁴⁹ Sveti Križ, Liskovac, Alan.

⁵⁰ Marija Žumberac, Sveti Križ; Grgo Nekić, Žukalj; Donji Lopci.

⁵¹ Grgi Nekiću iz Žuklja majka je umrla kad je imao dvije godine, te su njega i njegovu braću i sestre *podijelili* po rodbini. Stoga je on djetinjstvo (do petnaeste godine) proveo kod tete i tetka koji nisu imali vlastite djece. Djeca se uglavnom nisu posvajala zakonski, već su zadržala prezime pravih roditelja. Kazivači smatraju da u novije vrijeme (zadnjih tridesetak godina) djeca dobivaju prezime nove obitelji kada se posvajaju djeca koja nisu rodbina.

⁵² Stolac, Ljubežine.

⁵³ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac; Marija Nekić *Zvonina*, Stolac.

⁵⁴ O važnosti potomstva u ovom kraju govori se i u poglavlju *Neredoviti oblici sklapanja braka, Probni brak*.

*bezditetak.*⁵⁵ Za neplodnu ženu također je zabilježen pejorativan naziv *mula*,⁵⁶ jer *mula* nije plodna.⁵⁷ Kazivači iz Stolca sjećaju se pričanja starijih koji su nerotkinje opisivali kao asocijalne osobe: *ona ne voli nikoga, nju za ništa nij briga, a i je jednostavno je bilo tako.* Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca protumačila je uzroke ženske neplodnosti: *znale su stupit cure u nevaljan račun (spolni odnos) prije menstruacije pa se posli ostalo bezditetka, nije bilo ploda. Trudnoća je kao i svaka biljka, biljka se ne rađa dok ne cvjeta, zato je svaka žena zdrava dok to ima. Do neplodne žene se slabo držalo, ako je muž ljubomorani, a nema dice, to se u genima vidlo da je neko familijarno neplodan. Kad se ono rodilo, vidlo se da je njezin organ nevaljan, da nakrivo stoji.*

Majka s izvanbračnim djetetom

Trudnoća izvan braka u ovoj je zajednici predstavljala veliku sramotu, takvoj bi se djevojci rugali. Kazivači ističu da se u tajnosti *živilo* (ulazilo u spolne odnose) i prije braka. Po kazivanju Grge Nekića iz Žuklja izvanbračna trudnoća nije predstavljala velik problem ako bi se djevojka kasnije udala za tog dečka, a bilo je slučajeva da se uda i za drugoga, kako kaže, *sve je ovisilo kakvu je cura imala priliku.* Ako se trudna djevojka udavala, na svadbi nije smjela nositi bijelu odjeću niti *pavenku* (mladin vijenac).⁵⁸ Negativan stav prema izvanbračnoj trudnoći odražava tekst pjesme koju je naveo Vladimir Biondić iz Alana, a kojom su se momci sredinom 20. stoljeća rugali trudnoj djevojci u kolu.

*Oj djevojko, žuta kruško, u tebi je čedo muško,
odi kući, pa ga rodi, onda odi kolo vodi!*

Marko Margeta iz Žuklja navodi da su majci izvanbračnog djeteta govorili *kurva*. Zajednica je nerijetko smatrala takvu majku neprikladnom osobom, te je ona bila izolirana. Mile Lopac iz Donjih Lopaca objasnio je: *I ta cura kad bi imala vanbračno dijete, nikad više je nitko nije vidija, samo nađi je kopat, a da bi crkvi ili di, ma kakvi, to bi se rugalo.* Zbog toga se nerijetko događalo da trudne djevojke *uteknu* (odsele), najčešće u Senj i Slavoniju.⁵⁹ U

⁵⁵ Svi ispitani lokaliteti.

⁵⁶ Mula je naziv za životinju koja nastaje križanjem konja i magarice.

⁵⁷ Milka i Vladimir Biondić, Alan.

⁵⁸ Na ovom području *pavenka* se nosila do sedamdesetih godina 20. stoljeća, detaljnije pogledati u prilogu: BIRT ET AL, 2003.

⁵⁹ Marko Margeta, Grgo Nekić, Žukalj; Donji Lopci, Stolac. Mnogi muškarci iz ovih krajeva odlazili su na privremeni rad u Slavoniju, te su preko njih trudne djevojke lakše pronalazile smještaj i posao.

Donjim se Lopcima pedesetih godina 20. stoljeća dogodilo da se momak, krivac za izvanbračnu trudnoću (djevojke koja nije bila njegova prava djevojka), objesio, budući da je to predstavljalo sramotu i za njega samoga.⁶⁰ U ovom kraju, kako je potvrđeno u Žuklju, Liskovcu i Stolcu, imala su sela *tutore* (stariješine sela)⁶¹ koji bi *natjerali* oca djeteta da uzdržava izvanbračno dijete,⁶² a nakon Drugoga svjetskoga rata plaćanje alimentacije utvrđivalo se sudskim odlukama. Nakon Drugoga svjetskoga rata mjesni odbor u okolici Donjih Lopaca prisilio je dečka da oženi djevojku koja je s njim ostala trudna, *ako želi ostati častan komunist*.⁶³ O velikoj sramoti povezanoj s izvanbračnom trudnoćom govore i podatci o samoubojstvima žena. U Žuklju se primjerice trudna djevojka bacila u *šternju* (cisternu za vodu). Početkom 20. stoljeća u Žuklju se udata žena koja je bila trudna, ali ne sa svojim mužem, bacila s kola. Osim samoubojstava zabilježeni su slučajevi čedomorstva. Tako je oko 1940. djevojka iz Žuklja *uništila dite, bila je malo starija, neudata, a momci je volili, ona nije ni znala čije je. Onda ona dite ugušila, zamotala ga u vreću i zatrpala kamenjem. Onda su je žandari natjerali da to dijete sama nosi kroz selo do groblja na Sv. Juraj*.⁶⁴

Djevojačko odrastanje

Djetinjstvo

Odgajanje djeteta središnji je dio inkulturacije, tj. prenošenja kulture s naraštaja na naraštaj, kojim djeca usvajaju temeljne kulturne vrijednosti i obrasce ponašanja određenog društva.⁶⁵ Učenje rodnih uloga ponajviše se obavljalo kroz obitelj. Prema J. Wallach Scottu rod je tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelji na uočenim razlikama između spolova, on je primarni način označivanja odnosa moći.⁶⁶ Zbog brojnosti djece na obroncima Senjskog bila starija su se braća većinom brinula za mlađu. Majka se brinula o svoj maloj djeci te starijoj ženskoj, a otac o starijoj muškoj djeci. Djevojčice su učile ženske poslove i poželjni model ženskog ponašanja, a dječaci muške poslove.

Sve kazivače na djetinjstvo podsjeća svakodnevno čuvanje blaga na paši, već od sedme godine nadalje. Anka Žumberac iz Svetog Križa prisjeća se: *digni me*

⁶⁰ Mile Lopac, Donji Lopci.

⁶¹ *Tutora* je moglo biti više, npr. za stoku, za zemlju, za ljude.

⁶² Za ostale lokalitete podatci o *tutorima* nisu zabilježeni.

⁶³ Mile Lopac, Donji Lopci.

⁶⁴ Marko, Joso i Jela Margeta, Žukalj.

⁶⁵ J. ČAPO ŽMEGAČ, 1998, 268.

⁶⁶ J. WALLACH SCOTT, 2003, 64.

mama, još je rosa, do pasa budi mokra, onda se presvuci i odi u školu. Djeca su vrlo rano započinjala pomagati u kućanstvu, sa sedam godina djevojčice su mele kuću, prale posuđe, prele vunu. S deset godina *kuvale su palentu čači i majki,*⁶⁷ *gargešale, plele čarape, maje, lajbeke.*⁶⁸ Svi kazivači napominju da su majke bile stroge, kako kaže Đura Biondić iz Liskovca *nisu dale oduška. Rekle bi radi, kako ćeš u tuđoj kući.* Takvo ponašanje prema djevojčicama bilo je izraženo do sedamdesetih godina 20. stoljeća, odnosno dok ih je bilo na ovom području. Marija Žumberac rođena u Melnicama i Marija Lopac rođena u Letimcu kraj Brinja prisjećaju se da se kod njih konoplja sijala te su je one obrađivale i pripremale, zatim od nje na *tari* (tkalačkom stanu) tkale platno. Učile su tkati s petnaest godina u početku platno za vreće i *šarenice*, a kasnije i finije tkanine. Osim obavljanja tzv. ženskih poslova djevojke su sa roditeljima išle u šumu po drva, koja su pomagale rušiti, piliti i kasnije na magarcima nositi na prodaju u Senj.

U proljeće i jesen djevojčice i dječaci po cijeli su dan bili na paši, te su često pekli krumpire, puhove, ukradenu kokoš ili pile na vatri. U dobi do sedme godine sva su se djeca zajedno igrala bez obzira na spol: *delaj kućice od rastića,*⁶⁹ *dili zemljište,*⁷⁰ *onda je bilo krmačanje,*⁷¹ *pa bacaj kamen sa ramena ko će dalje,*⁷² *igraj se na one pločice i piljke.*⁷³ Nakon sedme godine djevojčice bi nosile sa sobom vunu, prele, plele čarape (...) stanovnici svih sela navode, *uvijek su nešto radile.* Nakon povratka s paše morale bi pokazati majci što su taj dan napravile.⁷⁴ Đura Biondić iz Liskovca o važnosti pređenja i pletenja za ugled žene u ovom kraju navodi: *Kada bi jednom naučile prest i plest, žene su to stalno radile, ako idi u Senj ili bilo gdje, bilo po danu ili po noći uvijek bi nešto radili, ako slučajno žena hoda a da ne plete, znali bi ljudi reć: Ma vrag joj ruke zaveza, ne zna ni prest!* I dok su djevojčice radile i čuvale blago, dječaci su još uvijek besposličarili. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca prisjeća se: *Išli oko nas, nosi sikiricu, beri drva, radi frulice. Nedjeljom smo se znali sabrat pa igraj kolo, ko je zna vodit i pivaj pjesme. Cure su već sa jedanaest, dvanaest godina učile igrat kolo i plesat, a i počelo se zagledavat tko se kome sviđa. To smo se sastajali na tratini, dogovori se nas pet, šest čobana odi na Gornji i Donji Planinkovac, ovuda okolo saberi se nas puno.*

⁶⁷ Anka Žumberac, Sveti Križ; Zora Biondić, Stolac.

⁶⁸ Sve kazivačice.

⁶⁹ Sveti Križ.

⁷⁰ Liskovac, Stolac (*okruži zemlju pa bacaj nož, onda gdje padne to je tvoje*).

⁷¹ Iskopaj jamicu, onda *goni lopticu* po tome.

⁷² Liskovac.

⁷³ *Piljki* su bili kamenčići, danas se umjesto njih upotrebljavaju špekule, odnosno pikule.

⁷⁴ Donji Lopci, Stolac, Liskovac.

Školovanje

Stanovnici u svim ispitanim lokalitetima navode da je dužina školovanja ovisila o volji roditelja. Stav prema obrazovanju u većini obitelji ovoga kraja odražava se u kazivanju Marije Nekić *Zvonine* iz Stolaca: *Kod kuće se nije učilo, koliko možeš naučiti u školi, kolko ne, nema veze, dođi kući pa odi gonit blago*. Djeca iz Rončević Dolca, Stolca, Malog Stolca, Alana, Liskovca i Ljubežina išla su u školu u Senjsku Dragu u *Pizdalinovu* Jarugu.⁷⁵ S druge strane mjesto Žukalj pripadalo je Svetom Jurju. Zbog velike udaljenosti od Žuklja do Svetog Jurja⁷⁶ djeca najčešće nisu pohađala školu.⁷⁷ Takvo stanje bilo je do 1937., kada je sagrađena škola u Liskovcu, pa su djeca iz svih navedenih lokaliteta pohađala tu školu.⁷⁸ Više razrede osnovne škole pohađali su u školi na Vratniku.⁷⁹ Djeca iz Senjske Drage i Rončević Dolca nastavila su ići u školu u Jaruge.⁸⁰ Nakon završetka školovanja u Senjskoj Dragi u više razrede osnovne škole išlo se u Senj.⁸¹ Dječaci i djevojčice rijetko su nastavljali srednjoškolsku naobrazbu.⁸² Takvo stanje bilo je do sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada je započelo iseljavanje iz ovih krajeva, potaknuto jačom modernizacijom. Nakon tog razdoblja, kazivači navode, postalo je važno ići u školu, ne samo za dječake nego i za djevojčice.

⁷⁵ Škola je otvorena 1903., imala je četiri razreda, povremeno pet, a zatvorena je 1970. (M. RAGUŽ, 2000, 291-292).

⁷⁶ Od Žuklja do Sv. Jurja ima oko dva sata hoda, odnosno 12 kilometara. Podatci o kilometarskoj udaljenosti između svih lokaliteta, te vrijeme potrebno da se ta udaljenost prijeđe, temelje se na kazivanjima stanovnika ovih sela.

⁷⁷ Jedinu mogućnost slanja djece u školu predstavljao je boravak kod rodbine, ali su takvi slučajevi bili rijetki. Od Rončević Dolca do Jaruge ima sat vremena hoda, a iz ostalih spomenutih lokaliteta oko sat i pol.

⁷⁸ U školu u Liskovac djeca su išla od prvoga do četvrtoga razreda osnovne škole, 1958. ta škola prerasta u osmogodišnju školu, a 1980. se zatvara (M. RAGUŽ, 2000, 287, 290). Po tumačenju kazivača u Liskovcu je bilo oko osamdeset đaka, a pridružila su im se i djeca iz Žuklja. Od Žuklja do Liskovca ima oko pol sata hoda (dva kilometra).

⁷⁹ Škola je otvorena 1836., sedmi razred otvoren je 1956., a osmi 1957., 1997. škola je zatvorena (M. RAGUŽ, 2000, 281-286). Na Vratnik se također išlo pješke. Budući da udaljenost od Vratnika do Žuklja iznosi osam kilometara, polaznici su morali svaki dan propješačiti šesnaest kilometara. Oko 1970. uveden je autobus koji je prevozio djecu.

⁸⁰ Ta je zgrada srušena tijekom Drugoga svjetskoga rata, te se škola preselila u privatnu kuću. Ta je kuća otkupljena od osobe koja je odselila u Zagreb. U tu školu bilo je bliže ići djeci iz Rončević Dolca, naime, do tamo im je trebalo pol sata hoda.

⁸¹ Tako su npr. djeca iz Rončević Dolca išla pješke do Senjske Drage, a zatim autobusom u Senj (i to tek nakon 1960.).

⁸² Pri čemu bi uglavnom stanovali kod rodbine u Senju.

Školovanje djevojčica

Do sedamdesetih godina 20. stoljeća, prema tumačenju kazivača, roditelji su nastojali da sva djeca idu u školu makar nakratko, ali prema riječima kazivača nisu svi bili *razviti* za školu, netko *odi po dvi godine u jedan razred, onda mu prođi godine pa ga više niti ne zovu*. Nitko od navedenih kazivača iz Žuklja nije išao u školu (osim Marka Margete), pa tako niti djevojčice. Ostali kazivači s područja Senjskog bila išli su neovisno o spolu. Iznimku predstavlja Jela Margeta,⁸³ koja nije pohađala školu za razliku od svoje braće, koja su se školovala. Kao razlog kazivačica navodi siromaštvo.⁸⁴ Međutim, prema kazivanju stanovnika ovih sela nepisano je pravilo da su muška djeca češće i duže pohađala školu. Milka Biondić iz Alana to smatra *zatupljenim običajem, stari su govorili da muško mora ići u vojsku, ići po svijetu, a do ženskog se malo držalo. Pogotovo po nekim roditeljima, govorili su šta će ići u školu gubiti vrijeme, bolje da radi doma, plete, štrika, kuha, prede, u školi bi samo gubila vrime*. Kazivačica misli da žene trebaju pohađati školu jer, kako kaže, *onda mogu raditi, imati plaću i mirovinu, nitko ih ne može zezat*. Svi su kazivači također isticali da je, bez obzira na spol, o samom djetetu ovisilo koliko će dugo ići u školu, odnosno koliko *dobro pamti*. Iznimka je kazivanje Marije Nekić Zvonine iz Stolca, koja je navela da su djevojčice išle do šestog razreda, *dalje ne, a dečki samo ako je nekom škola jako dobro išla*, ali takvih je po njezinu sjećanju bilo malo.

Djeca i mladež u službi

Siromašnija djeca i mladež s područja Senjskog bila odlazili bi u *službu*. Mara Nekić iz Stolca ostala je rano bez majke, bili su siromašni, sjeća se kada je imala pet, šest godina išla je teti u Sveti Juraj čuvati njezino dijete, a kasnije je kod nje čuvala ovce. Kaže da djetinjstvo gotovo i nije provela kod kuće. Njezine sestre i braća, kao i mnoga druga djeca, nakon završene osnovne škole išli su služiti, najčešće u Krivi Put i Senjsku Dragu.⁸⁵ Djeca bi izbivala iz kuće nekoliko mjeseci pa i godinu dana, a ako je gazda bio zadovoljan s njima, i duže. Najčešće je gazda dolazio u selo, izabirao *slugana*, dogovarao s ocem

⁸³ Rođena u Tužavcu, udana u Žukalj.

⁸⁴ Po pričanju kazivača na cijelom području Senjskog bila djeca iz siromašnijih obitelji išla su u školu kraće nego ostali, naime, trebalo je pomagati roditeljima kod kuće. Djecu koja su išla u školu, trebalo je opremiti, bolje obući i kupiti im cipele. Djeca su išla u školu pješice, te je često bio slučaj da braća koja su išla u školu u prijedpodnevnom turnusu, skidaju cipele pri povratku iz škole i daju ih braći i/ili sestrama koje idu u poslijepodnevni turnus.

⁸⁵ Na tim područjima, prema tumačenju kazivača, živjeli su imućniji ljudi.

naknadu i poveo dijete sa sobom. Djevojke su uglavnom pomagale u kućanstvu, dok su momci bili pastiri, te radili oko zemlje. Osim u dalje krajeve, djeca su često išla *komšijama* u ispomoć pri obavljanju raznih poslova. Za naknadu su dobivali hranu i odjeću, a vrlo rijetko novac. Mladi bi ostajali u službi do udaje, odnosno ženidbe. Nakon Drugoga svjetskoga rata djevojke su najčešće išle služiti u Senj, čuvati djecu, pomagati u kućanstvu (kuhati, glačati...). Od zaradenog novca sebi bi spremile *dotu*. Nakon Drugoga svjetskoga rata otvarane su tvornice, gdje su se mladi zapošljavali i na taj način nastavljali živjeti u Senju. Za razliku od momaka, od kojih su se poneki vraćali kući, djevojke su ostajale u Senju. Tako i danas na ovom području nailazimo na priličan broj *starih momaka*, ali djevojaka nema.

Menstruacija

Kada bi djevojčica prvi put dobila menstruaciju, uglavnom između četrnaeste i osamnaeste godine (najčešće u šesnaestoj godini), reklo se da je dobila *svoje stvari* ili *misečnu krv*. Majke s kćerima nisu pričale o toj temi pa je taj događaj mnoge jako uplašio i iznenadio, ali ih je većina za tu pojavu čula od starijih cura na paši.⁸⁶ Sve kazivačice ističu da su se curice, ali i već odrasle žene, *stidile toga*.⁸⁷ Elizabeta Nekić iz Rončević Dolaca kazivala je *Ne daj bože da je to negdi kapnulo. Poslje udaje to se i pred mužem skrivalo, kolko se moglo. Di je narod smija vidit curinu menstruaciju, bilo ko, niko to nije smija vidit ni znat, to se skrivalo*. Ipak, nakon prve mjesečnice majke ili starije sestre davale su upute djevojkama da *moraju pazit šta rade*, da ne smiju *virovat* dečkima.⁸⁸ Pritom je menstruacija signalizirala mogućnost začeća, ali se djevojkama to nije izravno poručivalo. Predodžba o značenju menstruacije zrcali se u kazivanju Elizabete Nekić iz Rončević Dolca: *Menstruacija je pokazatelj da stupaš u djevojačku dob, to je početak razvoja plodnosti, kad to izgubiš, nastupaju svakakve bolesti ili su živci ili ima ih koja fantazira za tuđim ljudima i poživčani, nastupa debljina. Ta krv ostaje u ženi, ne izlazi više i to je muči, ima ih koje počnu fantazirat da joj je muž malo u seksualnim odnosima. Jadna ne bila, nađe si još jednog muškarca. A ima žena koje lipo prođu*. Budući da nije bilo higijenskih uložaka, žene su koristile stare krpe (izrezane od starih

⁸⁶ Iznimka je kazivanje Elizabete Nekić iz Rončević Dolaca, kojoj je majka objasnila pojavu menstruacije.

⁸⁷ Podatke o ovoj temi dobila sam kada sam bila nasamo s kazivačicama budući da su izbjegavale o njoj pričati pred muškim ukućanima. Kazivačice su naglašavale kako je bilo *jadno i teško*, te kad se danas toga sjete, *ne znaju kako su uopće ljudi mogli živjet* jer, kako kažu, u kući nije bilo niti vode, niti kupaonice.

⁸⁸ Rončević Dolac; Marija Lopac, Donji Lopci; Marija Nekić Zvonina, Stolac.

plahti ili tkanina koje više nisu za upotrebu). U prvoj polovici 20. stoljeća te krpe su znale smotati,⁸⁹ malo prošiti iglom⁹⁰ ili napraviti *binde* (prešite tkanine).⁹¹ Mlade kazivačice sedamdesetih su godina kupovale bijele platnene pelene za djecu, koje su rezale te bi od jedne pelene napravile tri uloška.⁹² Te se krpe nisu bacale, nego iskuhavale jer, prema kazivanjima svih kazivačica: *Ko će bacat, nije se imalo, a trebat će za drugi put*. Te krpe su se *skrivečki* (potajno) iskuhavale, *niko nije smija znat, ni majka*.⁹³ Već istrošene krpe su se palile.⁹⁴ Menstruaciji su se pripisivala magična svojstva, naime kazivači iz Žuklja, Alana i Rončević Dolca prisjećaju se vjerovanja da se može postići naklonost muškarca ako mu se u jelo (najčešće kavu) stavi malo menstrualne krvi.⁹⁵

Mladenaštvo

Oko jedanaeste, dvanaeste godine počinju se grupirati u skupine djevojčice i dječaci. To je razdoblje kada se počinju *zagledavati*. Niti u jednom lokalitetu zajednica nije ograničavala dječja druženja. Međutim, u razdoblju mladenaštva djevojke su dobivale upute od roditelja o poželjnom ponašanju.

Najčešći način večernjih druženja mladih bilo je *prelo*.⁹⁶ Djevojke su sudjelovale samo na *prelima* u svome selu, ili obližnjim selima u kojima su se stanovnici dobro poznavali. Odlazile su najdalje pola sata pješice od kuće. Marija Žumberac iz Svetog Križa prisjeća se da su se djevojke morale vratiti kući do 23, 24 sata, *ja sam jedanput došla kasnije pa sam dobila bome, mi nismo smile u prelo u druga sela. Roditelji nisu dali, onda reci da je cura svakakva, svoje glave*. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca tumači da bi za curu bilo poniženje ići u drugo selo na prelo, čemu su se protivili roditelji, ali i cure same držale bi do svog ugleda. Cura je mogla ići na prelo svojoj prijateljici i rodbini, ali ne svakome: *Curi iz daljeg sela nisi smjela ni na pavenku*.⁹⁷ Ako je prelo sazivala cura na lošem glasu, njezine vršnjakinje koje nisu htjele doći na takav glas, nisu se odazvale pozivu. Prela su se održavala do šezdesetih godina 20. stoljeća, odnosno dok je bilo mladih na ovom području. Mlade udovice

⁸⁹ Žuklj, Alan, Stolac, Liskovac, Donji Lopci.

⁹⁰ Sveti Križ.

⁹¹ Rončević Dolac.

⁹² Marija Nekić *Zvonina*, Stolac; Alan.

⁹³ Iznimka je kazivanje Marije Žumberac, koja je živjela s majkom udovicom.

⁹⁴ Žukalj, Liskovac.

⁹⁵ Grgo Nekić, Žukalj; Vladimir Biondić, Alan; Elizabeta Nekić, Rončević Dolac

⁹⁶ Predbračni život mladih potanko je obrađen u prikazu BIRT ET AL, 2003.

⁹⁷ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

smjele su na prela, ali uglavnom nisu dolazile. Prema kazivanju Elizabete Nekić iz Rončević Dolca: *Poštene udovice su se borile samo za svoju djecu, nije ih više zanimao njihov život, ali bilo ih je i koje su ostavile svoju djecu i otišle se brinut o tuđoj*. Na prela su smjele dolaziti i žene s izvanbračnom djecom, ali također nisu dolazile jer, kako je objasnila Jela Margeta iz Žuklja: *Njima je bilo do plača, ne do prela!*

Djevojke su počinjale ići na prela sa šesnaest, sedamnaest godina, u odnosu na momke koji su išli kada bi htjeli.⁹⁸ Djevojke su obično pozivali organizatori prela, a momci su dolazili sami. Prela su za djevojke osim zabavne funkcije imala poglavito radnu funkciju: *čijalo se perje, prela vuna, plelo...* dok su za momke prela imala isključivo zabavnu funkciju. Momci su svirali, kartali, te zbijali šale.

U Žuklju, Liskovcu, Stolcu, Alanu, Rončević Dolcu, udane žene s djecom ili bez njih više nisu išle na prela, *jedino odi nešto pomoć susjedi*, ali kad bi uslijedila zabava, odlazile su kućama.⁹⁹ Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca sjeća se da bi udanoj ženi na prelu sudionici pjevali:

*Kući, ženo, tebe tu ne treba,
iđi kući plakat će ti beba!*

Iznimka je kazivanje Grge Nekića iz Žuklja, prema kojem su i udane žene smjele ići na prela, same ili u pratnji muža, *malo se sproveselit*, pa čak i ako su imale djecu. Međutim, išle su samo u susjedstvo. U Senjskoj Dragi udane žene smjele su ići na prela u susjedstvo, *pomozi čijat perje* i čupat vunu za *štramce*. Marija Žumberac iz Svetog Križa išla je na prela i kao žena, naime, imala je *zaovu* (muževu sestru), koja ju je, kako kaže, *spasivala, imala sam nekako dite, ona bi sad išla, a majka nju ne će da pusti samu, jer kako će sama, uvik se išlo pišice, a ona navali na majku da pusti mene da idem š njom, pa ja odi*. U Liskovcu udate žene nisu prisustvovala *prelima*, ali oženjeni muškarci jesu, sjedili bi sat, dva pa otišli kući.¹⁰⁰ Kazivač Marko Margeta iz Žuklja više je puta isticao kako je on bio *bećar* te je dugo nakon vjenčanja posjećivao prela, ali je pritom lagao o svom bračnom statusu.

Sastajanje mladih vezano uz crkvene blagdane

Osim na *prelima*, mladi su se upoznavali najčešće kod crkve, na svetoj misi i u crkvenim *zborovima* (okupljanja pri crkvenim blagdanima). Nedjeljom

⁹⁸ Momci bi išli s napunjenih petnaest godina, a mogli su ići i mladi.

⁹⁹ Na prelu se radilo do ponoći, a zatim bi slijedila zabava.

¹⁰⁰ Đura Biondić, Liskovac.

i blagdanom crkva je bila okupljalište više seoskih zajednica, a takva okupljanja imala su važnu društvenu funkciju. To je bila prilika za odabir budućega bračnog partnera. Djevojke su na *zborove* počinjale ići s petnaest, šesnaest godina. Stanovnici iz Žuklja, Stolca, Alana, Liskovca, išli su na misu na Vratnik¹⁰¹ ili Sveti Juraj, a iz Rončević Dolca i Senjske Drage u Sveti Križ. Mladi su uglavnom na svetu misu išli u grupama iz cijelog sela. Djevojke su bile dužne roditeljima ispričovijedati po kojem je evanđelju bila misa, te su obvezno morale doći kući prije mraka. Nakon mise igrala su se kola kod crkve, a o nekadašnjoj napućenosti ovoga kraja govori podatak da je bilo *tri kola cura*.¹⁰² Igrale su se često razne igre, u kojima su dečki znali stati pred cure *pa se napjevavaj*.¹⁰³ Pritom su cure znale uvrijediti dečke, a za uzvrat dobile bi i šamar. Mile Lopac iz Donjih Lopaca sjeća se da bi pojedini dečki branili cure, što je kadšto dovodilo do tuča. Na crkvene zborove išlo se u širu okolicu, što je bilo dopušteno i djevojkama. Marija Žumberac iz Svetog Križa s ponosom je izjavila: *Pitaj boga di nas nije bilo, to smo smile!* Tako se išlo u Krasno na Veliku i Malu Gospu, za *Sisvete* (Svi sveti) i polnočku u Sveti Juraj, u Vratnik na Sv. Mihovila, u Senj na Spasovo, Uskrs, Duhove, te u Krivi Put na *Snižnu Gospu*. Udane žene također su smjele ići na *zborove*, ako muž nije bio kod kuće, išle bi s prijateljicama, bile na svetoj misi te otišle kući, ali smjele su i plesati u kolu.

Sudjelovanje žena u pojedinim običajima

Poneke djevojke išle su u maškare s momcima, nikako same. Kazivačica Jela Margeta iz Žuklja sjeća se da je ona htjela ići u maškare i kao djevojka i nakon udaje, međutim, nije smjela, to je bilo oko 1940. U Rončević Dolcu i Svetom Križu oko 1950. i kasnije u maškare su išle cure s dečkom *koji su se ozbiljno gledali da će se uzet*,¹⁰⁴ dok druga kazivačica smatra da je mogla ići i cura bez dečka.¹⁰⁵ Đura Biondić iz Liskovca nikada nije išla u maškare, ali smatra da su žene, bilo udane ili neudane, išle ako su htjele.¹⁰⁶

U Rončević Dolcu, Liskovcu, Stolcu, Alanu i Žuklju udane žene nisu išle u svadbu. Na svadbe su išle djevojke, dečki, te oženjeni muškarci. Elizabeta

¹⁰¹ Od Stolca, Liskovca, Alana, do Vratnika ima oko sat vremena pješice, a od Žuklja do Vratnika oko dva sata.

¹⁰² Marko Margeta, Žukalj.

¹⁰³ Marko Margeta, Žukalj; Mile Lopac, Donji Lopci.

¹⁰⁴ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac; Marija Žumberac, Sveti Križ.

¹⁰⁵ Anka Žumberac, Sveti Križ.

¹⁰⁶ Za prikaz ove teme trebalo bi prikupiti još podataka.

Nekić iz Rončević Dolca napominje da udane žene nisu mogle biti *svatice*, na njih nisu išle *rožice* (kitice). One bi dolazile u kuću u kojoj bi se održavao pir, donijele bi darove, pomagale pri pripremama te otišle kući. U Liskovcu je oko 1960. zabilježeno da je udata žena mogla ići na pir ako je bila kumova žena.¹⁰⁷ Udane žene počele su ići u svatove nakon sedamdesetih godina 20. stoljeća, kad su se svadbe počele održavati u restoranima. Na ovom području zadnja svadba u kući održana je prije tridesetak godina.

*Miraz i običajno pravo nasljeđivanja*¹⁰⁸

Djevojka je pri udaji dobivala *otpreminu*, odnosno *otprem*. Milka Biondić iz Alana napominje da je mlada morala iz svog doma donijeti sve što joj je potrebno u novom domaćinstvu, čak i iglu za šivanje, inače je svekrva prigovarala. Uz *dotu*, koju su imale gotovo sve djevojke, većina ih je donosila i *prćiju*. Djevojke uglavnom nisu dobivale novac na svadbi (osim na *pavenki*), iznimku su činile kćeri lugara i službenika koje su ga dobivale. Nitko od kazivača ne sjeća se da su djevojke dobivale zemlju, osim Grge Nekića iz Žuklja, po kojem su je dobivale članice imućnijih obitelji. Djevojke su same izrađivale *dotu*, uz pomoć majke i ostalih ženskih članica obitelji, a također su kupovale tekstilne predmete na sajmovima u Otočcu, Brinju i Senju.

Visinu miraza određivala je uglavnom djevojčina obitelj, međutim, moglo se i tražiti, ali to je ovisilo od momka i njegove obitelji. U Donjim Lopcima, Svetom Križu, Rončević Dolcu i Stolcu zabilježeni su primjeri *cjenkanja* za miraz. To se događalo kada bi djevojka ostala trudna, tada se davao veći miraz samo da ju udaju, *upravo se namjerno tražio veći miraz ko je bija takav jel se znalo da će roditelji dat.*¹⁰⁹ Tako je u Svetom Križu zabilježen slučaj da je momak tražio volove da se oženi trudnom djevojkom. Kazivačice se sjećaju: *Dali su, samo da je ženi. Jer bila bi sramota ako se cura ne uda.*¹¹⁰

Raspolaganje s mirazom

Na području Senjske Drage i Alana sve što *nevista* donese u kuću, dakle miraz, postaje vlasništvo obitelji, i ona ne odlučuje o raspolaganju njime. Vladimir Biondić iz Alana naglasio je da se znalo što kojem ukućaninu treba kupiti. Ako je *nevista* kao *prćiju* dovela kravu, novac od prodaje teladi

¹⁰⁷ Đura Biondić, Liskovac.

¹⁰⁸ Miraz je potanko obrađen u prikazu BIRT AT AL, 2003.

¹⁰⁹ Mile Lopac, Donji Lopci.

¹¹⁰ Anka i Marija Žumberac, Sveti Križ.

namijenjen je čitavom domaćinstvu. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca je pak navela da je u skladnim obiteljima najveći udio ipak imala nevjesta. Mlijeko koje je davala ta krava, pili su svi. Marija Nekić *Zvonina* iz Stolca navodi da je nevjesta vlasnik *dote*, međutim, ako što od tih predmeta treba svekrvi, nevista joj da, odnosno uredi kuću s novim predmetima kako bi se uočio njezin dolazak. Na ostalim lokalitetima nevjesta je sama raspolagala donesenim mirazom, ali, kazivači navode, uz dogovor s obitelji. Niti u jednom lokalitetu majke nisu miraz izravno prenosile na kćeri.

Nasljeđivanje unutar obitelji

Djevojke uglavnom nisu nasljeđivale zemlju i to se u većoj mjeri zadržalo do današnjih dana. Jedina je iznimka kazivanje Grge Nekića iz Žuklja, koji je naveo primjere imućnih roditelja koji su imali dosta zemlje, pa su i kćerima davali parcelu. Prema tom kazivaču zemlja se mogla ustupiti nakon vjenčanja, ali i nakon smrti roditelja, što se određivalo dogovorom. Prema kazivanju obitelji Lopac iz Donjih Lopaca, ako su u obitelji bile samo sestre bez brata, *onda one podijeli, ili jedna drugu isplati, u zadnje vrijeme svi dobi jednako*. Zabilježeni su primjeri kada muškarac dođe živjeti u ženinu kuću, u takvim slučajevima nakon smrti njezinih roditelja zemlja se mogla prepisati na njih oboje ili samo na nju (Liskovac), ili samo na njega (Gornji Lopci, Alan). U Rončević Dolcu, Liskovcu i Žuklju,¹¹¹ ako je bilo više braće zemlja se dijelila pri ženidbi pojedinog sina jer, kako kaže Đura Biondić iz Liskovca: *Vrag će složiti jetrve!* U Svetom Križu i Alanu svu je zemlju nasljeđivao sin koji je ostao živjeti s roditeljima, ili onaj koji ih je pokopao, ali u tom slučaju morao je isplatiti drugu braću, i to redom kako se koji ženio. Pod isplatom se podrazumijevalo davanje novca ili izgradnja nove kuće. U Donjim Lopcima kod Mile Lopca glavni izvor prihoda obitelji Lopac bila je gostionica. Naslijedio ju je drugi sin, kao i obiteljsku zemlju (koje je bilo malo), a ostaloj braći omogućeno je školovanje, nakon čega su se odselili u Rijeku, Senj i Zagreb. Sestre su dobile miraz, koji nije uključivao zemlju. Zemlju u Stolcu posjedovali su otac i braća. Nakon očeve smrti braća su podijelila zemlju na jednake dijelove.¹¹²

U današnje vrijeme na području Žuklja, Stolca i Liskovca živi uglavnom stanovništvo treće životne dobi, zemlja se gotovo ne obrađuje pa nema zapreke da je nasljeđuju kćeri. Anka Žumberac iz Svetog Križa ima tri sina, ali nisu

¹¹¹ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac; Đura Biondić, Liskovac; Marko, Jela i Joso Margeta, Žukalj.

¹¹² Mara Nekić *Jackova*, Stolac.

podijelili zemlju jer je nitko ne treba, kako sama kaže: *Vraga zemlja, niko je ne će da radi, ne će niko ni kupine da odsiće*. Otac Grge Nekića bio je *doveden u Žukalj*, pri čemu nije donio miraz, već samo osobne stvari, dok su pojedini muškarci dobivali zemlju ili isplatu od braće, ali to je ovisilo od obitelji do obitelji.

*Brak*¹¹³

Djevojčice su odgajane da budu vrijedne, morale su znati raditi oko zemlje, obavljati sve kućanske poslove, izrađivati ručne radove, presti, čuvati blago. Bilo je poželjno da djevojke uvijek budu nasmijane i vesele, te da slušaju odrasle. Kazivači su nemalo puta istaknuli da su djevojke morale slušati roditelje i starije. Bilo je poželjno da se djevojka sviđi i budućoj svekrvi, jer je majka mogla sinu sugerirati koju curu da oženi. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca napominje *da se moralo sve pazit, narod sve prati, odma se zna kad cura s nekim dečkom pođe. Ako ne uđe u brak nevina, odma budi komplikacija, svekrva sve prati*. Postojale su zapreke za sklapanje braka koje javnost nije znala,¹¹⁴ te ih je trebalo oglasiti na misi pri *napovidu kod popa*, na primjer ako su mladi bili rodbina,¹¹⁵ ako je cura bila *lajava*, bolesna... Prema kazivanju najviše se željelo prikriti bolest. Kazivači su naveli dva slučaja (Mali Stolac, Volarice u Lici) kada su djevojke imale *padavicu* (epilepsiju), ali su roditelji to zatajili te dali veliki miraz, *samo da cura ne ostane doma*.¹¹⁶

Gledalo se kakvi su roditelji, jesu li pametni, dobri, zdravi.¹¹⁷ Na obroncima Senjskog bila u prošlosti se jako gledalo majku, reci *kakva majka takva kći!*¹¹⁸ *Gledaj majku pa prosi djevojku!*¹¹⁹ I starije se sestre također gledalo: *Rekli su da starija sestra udaje mlađu*.¹²⁰ Starija je sestra morala biti *jako oprezna*, jer bilo je slučajeva da su se tri sestre udale za tri brata.¹²¹ Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca sjeća se kad je mlada odlazila iz kuće,

¹¹³ Teme: poželjne osobine djevojke, zapreke za sklapanje braka, utjecaj majčina i sestrina ugleda na sklapanje braka, odabir bračnog druga, *stare cure*, obrađene su u prikazu BIRT ET AL, 2003.

¹¹⁴ Detaljnije o ovo temi pogledati u prikazu BIRT AT AL, 2003.

¹¹⁵ Svi lokaliteti.

¹¹⁶ Ovi primjeri spomenuti su u svim u svim lokalitetima.

¹¹⁷ Vladimir Biondić, Alan.

¹¹⁸ Jela i Joso Margeta, Žukalj; Stolac, Alan.

¹¹⁹ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

¹²⁰ Liskovac, Rončević Dolac.

¹²¹ Liskovac, Donji Lopci, Sveti Križ.

srušila bi neki zid i rekla mlađoj sestri *sad si ti na polici*, znači da je sad mlađa na redu, ali znalo se dogoditi da se mlađa prva uda. Time bi ponizila stariju sestru i smanjila joj mogućnosti za udaju.

Mladi su uglavnom sami odabirali budućega bračnog supružnika, ali roditelji su katkad davali savjete i isticali svoje želje.¹²² Bila su dva slučaja da se djevojka na nagovor roditelja zaručila, ali se ipak posljednji tren predomislila.¹²³ To je bila sramota za momka i djevojčine roditelje, ali ne i za nju. Najčešće su se mladi sami dogovarali o dolasku momka u prošnju. Također je bilo slučajeva da se mladi zaruče u tajnosti, a tek nakon nekog vremena službeno.¹²⁴

Važnost braka za položaj žene

Ako se ne uda, djevojka bi nakon dvadeset i pete godine postala *starom curom i usidilicom* (Liskovac, Alan, Rončević Dolac) ili *starom curetinom* (Ljubežine). Rekli bi da se tada *vatala drvlja i kamenja* samo da se uda.¹²⁵ Do tridesete godine mogla se udati, ali samo za udovca ili stariju osobu, kako navodi Marko Margeta iz Žuklja *nije više birala niti gledala koga voli*. Vlado Biondić iz Alana objašnjava da se morala udati za bilo koga, samo da ne bude *svom ćaći sluga, mada je bila sluga i tamo gdje se udala, al nije bila podcijenjena*. Zajednica bi takve žene ogovarala, ali ne i izolirala, društveni status ovisio je od slučaja do slučaja. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca navodi da su jedni govorili *da nema veze je li žena udata ili nije, cijene se jednako, dok su drugi znali reći: ti si stara cura nisi za ništa*. Kazivačica smatra da *ova udana ipak ima svoju djecu pa je danas sutra drukčije*.

Neredoviti načini sklapanja braka

Na obroncima Senjskoga bila bilo je slučajeva da djevojku ne bi isprosili i tek kao vjenčanu odvodili momkovo kući. Prave otmice, protiv djevojčine volje i bez dogovora momkove i djevojčine kuće nije bilo.¹²⁶ Prividne otmice,

¹²² Tema Odabir bračnog druga obrađena je u prilogu BIRT ET AL, 2003.

¹²³ Ako je djevojka primila prsten i *kaparu* pa se predomislila, morala je vratiti prsten i *duplu kaparu*.

¹²⁴ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

¹²⁵ Vladimir Biondić, Alan.

¹²⁶ Može se pretpostaviti da je prave otmice na ovom području u prošlosti bilo, u razdoblju oko 16. stoljeća. Podatke o tome imamo u hrvatskim epskim pjesama, odnosno u radovima kao npr. M. KLEUT, 1980; A. GLAVIČIĆ, 1997.

uz dogovor s djevojkom, kao i s njezinim protivljenjem, premda je naizgled otmica izvršena nasilno, također nije bilo. Nije postojao postupak javnog sramoćenja djevojke (tipa kidanja odjeće, javnog poljupca...) koji bi bili moralna prisila djevojci da se uda za dotičnog momka. Nije bilo odlaska djevojke u mladićevu kuću uz suglasnost njezinih roditelja, te momka i njegovih ukućana, kao niti protiv volje njegovih ukućana.

Na području Senjskog bila kazivači su naveli šest slučajeva *dogovorene otmice*,¹²⁷ odnosno dogovornog odvođenja djevojke uz njezin pristanak, a protiv volje njezinih roditelja. Tri su djevojke odvedene sa Stolca, te po jedna iz Žuklja i Vratnika, sredinom 20. stoljeća. Za takvu bi djevojku rekli da je *utekla*.¹²⁸ Na taj korak djevojke su se odlučivale stoga što su im roditelji branili da se udaju za dotičnog mladića. Djevojke su odlazile po noći, po dogovoru ih je momak čekao u blizini kuće, a po jednu momak je došao motorom. Dvije djevojke sa sobom su ponijele nekoliko osobnih stvari, a za ostale kazivači ne znaju. Dvije djevojke momkova je majka (udovica) dobro primila, ali kako jedna djevojka (sada žena s kojom sam razgovarala)¹²⁹ navodi, *nije to kao kad dođeš redovnim putem, ali to sam tek poslje shvatila*. Momkova je rodbina te dvije djevojke dobro primila, dok za ostale podatci nisu poznati. Roditelji triju djevojaka bili su jako razočarani, povrijeđeni i ljuti, rodbina također. Za ostale primjere podatci nisu zabilježeni.

Svi odlasci djevojaka unaprijed su planirani. U njima su sudjelovali samo momak i djevojka. Momak nije donosio darove za djevojku niti je odlazak oglašavan. Za jednom je djevojkom krenula potjera istu noć (međutim, kazivači ne znaju tko je sve bio u njezinom sastavu), došlo je do tuče, ali djevojku nisu uspjeli vratiti. Za drugom je djevojkom sutradan došao bivši zaručnik (kojeg je ostavila) i njezina majka, ali djevojka se sakrila jer se bojala da je *ne istuku*, naime, kako kaže, bili su jako ljuti, dočekala ih je majka dečka s kojim je pobjegla i rekla *da ona nije tu i da ništa ne zna, te da ju traže na krivom mjestu*. Za ostale *bjegove* kazivači ne znaju pojedinosti. Dva su para odmah otišla živjeti u Zagreb, stoga kazivači ne znaju daljnje pojedinosti. Dvije su djevojke otišle momkovo kući, a za ostale ne znaju. U dva slučaja momak je dobro postupao s djevojkom, za ostale kazivači pretpostavljaju također. U dva slučaja mladi su živjeli kao muž i žena, djevojka nije spavala s momkovom majkom, a

¹²⁷ Budući da dogovorena otmica (kako se navodi u upitnici i starijoj literaturi) zapravo nije otmica (jer nije primjenjena sila nad djevojkom), u daljnjem tekstu upotrebljavat će se termin dogovoreno odvođenje.

¹²⁸ Stolac, Žukalj, ostali kazivači rekli su da nema posebnog naziva, već da je samo otišla.

¹²⁹ Budući da je područje Senjskog bila slabo nastanjeno, svi se međusobno poznaju, u dogovoru s kazivačicom odlučile smo nigdje ne navoditi imena.

za ostale nema podataka. U jednom slučaju vjenčanje je bilo nakon dva i pol mjeseca, na inzistiranje njezine majke. Vjenčali su se u općini, svadba je bila pojednostavljena, nije bilo *pavenke*, već samo večera s kumovima. Još su se dva para na sličan način vjenčala. Za ostale kazivači nisu sigurni, jer se nisu vjenčali u ovome kraju.

Uzroci bijega bili su: drugačija vjeroispovijest (ona katolkinja, on pravoslavac); imovinsko stanje (ona bogata, kći vlasnika trgovine, on siromašni zaposlenik u toj trgovini); u dva slučaja momci su bili na lošem glasu zbog ponašanja, *neodgojeni frajeri*; u ostalim slučajevima kazivači ne znaju te pojedinosti.

Bijeg djevojke ljudi su držali sramotnim činom za njezinu obitelj, dok je za momka to bio ponos. Za djevojku bijeg nije sramota, već *odvažan čin*, jer ga voli,¹³⁰ dok je po drugima to sramota.¹³¹ Momka koji je prouzročio bijeg, nije se osuđivalo. Budući da sam razgovarala sa ženom koja je *utekla*, ona se sjeća da su ljudi pričali jako loše o njoj: da je loše odgojena, pokvarena, da je sigurno trudna i da već dugo ima spolne odnose s tim mladićem (mada ništa od navedenoga nije bila istina). Mada je prošlo više od četrdeset godina od ovog bijega, ljudi u ovom kraju još uvijek ga spominju. Jedna je djevojka prije bijega bila zaručena za drugog momka, isključivo zbog pritiska roditelja, jer je bio iz bogate obitelji. Pobjegla je pred samo vjenčanje, jer kako navodi, *nije imala drugoga izlaza*. Njezina majka mu je vratila prsten (koji je djevojka prije bijega ostavila u roditeljskoj kući zamotan u maramicu). Momak je bio jako ljut i osramoćen, djevojka ga je dugo izbjegavala jer se bojala da ju ne ubije ili istuče, budući da je slao takve prijetnje.

U tri obitelji pomirenje je izvršeno nakon vjenčanja. U jednoj nitko od uže i daljnje rodbine, (slučaj kada je otišla s pravoslavcem) dugo s djevojkom nije htio razgovarati, a kazivači nisu sigurni kakvo je danas stanje. Za ostale slučajeve nema podataka. U jednom pomirenju sudjelovala je djevojčina majka, kazivačica se ne sjeća je li donijela darove, osim djevojčine odjeće te osobnih stvari. U tri slučaja djevojka je nakon izmirenja dobila miraz kao da je izvršena redovita svadba, za dvije nema podataka, a jedna djevojka nije dobila ništa. Niti jedna djevojka nije se nakon odlaska vraćala kući.

Zabilježen je slučaj samovoljnog odlaska djevojke u mladićevu kuću, bez njegove prethodne suglasnosti i bez suglasnosti njegovih roditelja. Dotična je djevojka bila iz Žuklja, ostala je trudna, ali se dečko nije htio s njom oženiti. Ona je bila četrnaest godina starija od njega. Niti nakon njezina dolaska nije ju

¹³⁰ Senjska Draga, Rončević Dolac, Alan.

¹³¹ Stolac, Alan, Žukalj.

htio primiti, kao niti njegovi roditelji. Ali kazivači iz Žuklja navode da je imala puno braće pa su ga *natjerali da ju ženi*.¹³² Taj se događaj zbio u prvoj polovici 20. stoljeća. Kazivači su istaknuli da je za ovaj čin trebalo puno hrabrosti, koje djevojke prije nisu imale.¹³³

Kupovina djevojaka na obroncima Senjskog bila nije postojala.

Pokusni brak

*Pravi pokusni brak mora, i to u određenom pokusnom razdoblju (vremenu trajanja pokusnog braka), ispuniti tri osnovne funkcije da bi zaista bio pokusan: ispitivanje udavačine sposobnosti rađanja, ispitivanje radnih sposobnosti udavače te ispitivanje podesnosti bračnih partnera (međusobno ili ispitivanje podesnosti udavače od strane ženikove obitelji).*¹³⁴ Osim navedenih funkcija karakteristike su pokusnog braka privremenost i nelegitimnost.¹³⁵ Kazivači navode da danas vrlo često mladi žive u zajedničkom kućanstvu prije braka, premda ne na obroncima Senjskog bila (mladih nema, osim na području Senjske Drage). Nekada su takve pojave bile rijetke, ali ipak prisutne.¹³⁶

Tako se Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca sjeća da su *najčešće djevojke dolazile u momkovu kuću na preskokce, dođi nešto pomoći raditi, ali ako je pravi dogovor, znala je djevojka bit kod momka i po mjesec, dva, tako posle bi se uzeli ili ne uzeli, bilo je svašta. Ne bi se uzeli ako njega ne bi bilo dugo kod kuće, ili je njoj pregorilo, ili bi si našla nekog boljeg ili bi on našo drugu, ili se ona ne bi svidjela njegovim roditeljima. Kad bi se vratila kući, takva cura se mogla udat, ali i nije. Bilo je nekoliko slučajeva da cura neko vrijeme boravi, najčešće dva, tri mjeseca ali dok još nisu vjenčani, kod momka da se vidi da li može imat djece, i na par mjesta nije mogla imati pa se nisu uzeli. Jedna takva cura, sad već stara žena, se niti danas nije udala. Selo to nije smatralo brakom, govorilo se par dana i poslije nikom ništa. Poneki su se vjenčali kad se rodilo dijete, ali samo u općini, ako su nastavili tako zajedno živjet da se nisu nigdi vjenčali, selo to nakon nekog vremena počne smatrat brakom. Nije bio poseban dan u godini kada su se takvi brakovi sklapali.*

Grgo Nekić iz Žuklja sjeća se da su stari pričali da su do godine 1918. djevojke *išle na probu*. Naveo je slučaj udovca, *strica Jose i stare cure iz Stolca, odveja je stric Jose sebi na probu, al ne da je on proba, već da vidi kako*

¹³² Marko, Jela i Joso Margeta, Žukalj.

¹³³ Usporediti s *Položaj majke s izvanbračnim djetetom* na početku rada.

¹³⁴ Z. RAJKOVIĆ, 1975, 67.

¹³⁵ Z. RAJKOVIĆ, 1975, 67.

¹³⁶ Zainteresiranim čitateljima o temi određivanja pojmova: nevjenčani, pokusni brak te neredoviti načini sklapanja braka preporučujem rad M. MIJAKOVIĆ, 1999, 163-188.

će se ona ponašat oko blaga. E, ona je radila kod njega cili dan, podmirila sve, samo nije pod konja stavila. E dođe on i veli: propala si na ispitu, moš ić ća, i vratila se ona doma. Djevojka je znala ostati na provjeri nekoliko mjeseci, provjeravalo se i da li zna radit svakodnevnne poslove: ručne radove, kuhat, posluživat.... Kazivač se sjeća da su stari ljudi pričali kako je znalo biti da djevojku dovedu na probu da vide može li roditi, ako rodi ostaje, ako ne, vrate ju kući. Međutim, za njegova života nije bilo takvih slučajeva. Bilo je da dovedu djevojku na probu jel duperana¹³⁷ ili nije. Ako nije duperana ostaje, ako je, vrate ju kući. Ako je vrate kući, nije bilo zapreka da se uda, mogli su je vratiti kući i sa djetetom ako se nije pokazala sposobnom za obavljanje poslova.¹³⁸

Nitko se od kazivača se sjeća da je dvoje imalo slavlje, odnosno, pir bez vjenčanja, bilo u crkvi ili općini, i da se to smatralo početkom braka.

Nevjenčani brak

Nevjenčani brak možemo definirati kao specifičan oblik bračne zajednice kada djevojka i mladić započinju zajednički život bez zakonskog vjenčanja u crkvi i/ili kasnije općini.¹³⁹ Magdalena Mijaković razlikuje *trajno nevjenčani brak*, *brak u kojem se trajno živi u izvanbračnoj zajednici dakle nikada ne dolazi do legitimnog sklapanja braka*, *te privremeno nevjenčani brak*, *brak sklopljen nakon dogovornog odvođenja djevojke jer roditelji nisu odobravali ljubav svoje djece*, *a kad bi se obitelji pomirile, došlo bi do formalnog sklapanja braka.*¹⁴⁰ U ovom radu bit će riječi o brakovima koji ostaju trajno nevjenčani.

U Ljubežinama bio je slučaj da je dvoje cijeli život proživjelo bez vjenčanja, to je bilo oko Prvoga svjetskoga rata. Ta je žena došla živjeti u Ljubežine sa sinom, ona je cijeli život imala svoje prezime kao i njezin sin. Pri ulasku takve djevojke u kuću nije bilo posebnih običajnih postupaka. U Liskovcu dvoje ljudi cijeli život žive nevjenčano. Naime, radili su zajedno u Njemačkoj, ona je kao djevojka došla njemu u posjete i tu je ostala. Kasnije su

¹³⁷ Po riječima kazivača htjeli su provjeriti je li nevin.

¹³⁸ Budući da pitanje postojanja institucije pokusnog braka nije još u potpunosti raščišćeno, iskaze kazivača citirala sam u cijelosti. Iskrsava dilema je li pokusni brak uopće postojao kao tradicijska ustanova ovih naroda, i mogu li se neke suvremene pojave tumačiti kao ostatci tradicijske ustanove, ili one predstavljaju neke sasvim nove prakse. Teško je vjerovati da tradicijska ustanova pokusnog braka ne bi ostavila izričitih i sigurnih dokaza ili bar tragova svoga postojanja (Z. RAJKOVIĆ, 1975, 106-111).

¹³⁹ M. MIJAKOVIĆ, 1999, 166. Rad o nevjenčanom braku objavila je Z. RAJKOVIĆ, 1975.

¹⁴⁰ M. MIJAKOVIĆ, 1999, 167.

dobili djecu, koja se prezivaju po ocu. U početku su ih ljudi ogovali, međutim, s vremenom su prestali, taj nevjenčani brak u početku je smetao jedino njegovoj majci, ali ona je u međuvremenu umrla. Danas ih selo smatra supružnicima. Kazivači ne znaju razlog zašto se nisu vjenčali, ali nagađaju da se on u početku nije htio oženiti. Kazivači u svim lokalitetima smatraju da to više nije sramota, za razliku od prošlih vremena. Prema riječima Grge Nekića iz Žuklja *malo je u početku bilo ružno, al posli dođe dite pa se povinča i sve se sredi. Uvik je bilo dobrih staraca koji nisu svašta gledali. Sad je najnovije da se vinčaju kad je cura trudna.* Mladi su počinjali zajedno živjeti bez službenog vjenčanja, mnogi su se vjenčali nakon rođenja djeteta, kad je trebalo krstiti djecu.

Na obroncima Senjskog bila zabilježen je slučaj kada je muž kraj žive žene doveo drugu ženu u kuću. To je bilo početkom 20. stoljeća. Žena je bila stara, *pa si je muž doveja mlađu. Mlađa je preuzela gospodarstvo i postala gazdaricom. Nakon toga su njih oboje maltretirali ovu stariju, ta starija nije imal kuda otić pa je to trpjela i sve ih proklela, cijelo to ognjište.* Stoga prema kazivačici koja mi je ovo ispričala, toj cijeloj porodici sve ide *naopako*.¹⁴¹

Rastave braka

U pojedinim lokalitetima dolazak mlade u novi dom pratili su određeni postupci kojima se nastojalo osigurati njezin ostanak ondje, jer je bilo nepoželjno vratiti se u roditeljski dom. Prema podacima za Žukalj djevojke koje su u brak stupale redovitim putem, trebale su desnom rukom primiti *komoštre* i obići jednom oko vatre. To se smatralo jamstvom da *ne će uteć*.¹⁴² Navedena su dva slučaja iz sredine 20. stoljeća, a treće vjenčanje iz Žuklja bilo je dvadeset godina ranije i mlada nije obilazila ognjište jer, kako kaže, nije mislila *bižat ća*.¹⁴³ U Žuklju je oko 1950. djevojka došla u kuću bez vjenčanja, *tri puta je obišla oko varalice (veriga) i ognjišta, da se ne bi rastali*.¹⁴⁴ U Svetom Križu, Rončević Dolcu, Liskovacu i Stolcu nije zabilježeno da je dolaskom u kuću mlada morala nešto napraviti oko ognjišta.¹⁴⁵

¹⁴¹ Budući da mi je ovo ispričala žena iz te kuće, obećala sam da će njezini podatci ostati u tajnosti.

¹⁴² Bez obzira na to što su obišle ognjište, kazivačice su navele da su mogle pogledati kroz *vidilicu* (otvor na krovu kroz koji bi izlazio dim) i opet otići.

¹⁴³ Jela Margeta, Žukalj.

¹⁴⁴ Marko Margeta, Žukalj.

¹⁴⁵ U svim navedenim lokalitetima, osim u Senjskoj Dragi, ognjišta su bila otvorena kada su ispitane kazivačice došle prvi put u kuću.

Rastava braka na ovom području nije bilo, unatoč tome što se muž i žena nisu slagali, već su se svadali i tukli. Grgo Nekić iz Žuklja rastave braka komentirao je riječima: *Pobiže žena ća, pa se opet vrati*. Nakon šezdesetih godina 20. stoljeća svega je bilo nekoliko slučajeva rastava braka. Kazivači navode da su žene *trpile*, bile bi se rastale, ali su *trpile* zbog djece i svojih roditelja, *jer to bi bilo ružno i velika sramota*.¹⁴⁶

Možemo li rastave braka smatrati ženskom emancipacijom? Slažem se s tvrdnjom Rodericka Phillipsa, kada piše: "Baš kao što politička demokracija omogućuje narodu, onome slabijem dijelu političkog društva, da se uzdigne iznad državne moći, tako i rastava braka, krajnja demokracija u kući, omogućuje ženi slabijem dijelu, da se pobuni protiv bračnog autoriteta".¹⁴⁷

Ljubavnice

Svi su kazivači sigurni da je ljubavnica *uvijek bilo i bit će*. Takve žene zajednica naziva *kurvetinama*, *jer to i jesu*.¹⁴⁸ Elizabeta Nekić iz Rončević Dolaca kao razlog za postojanje ljubavnica navodi: *Ako od čovika žena ide stranputice, onda će mu kolege nešto nabacit. Ima ih koji ne obadiraju, a ima i onih kojima to smeta. Jer žena koja je rodila par komada dice, nije joj do muža već do dice, a mužu malo, pa si nađe neku. Bilo je vraga prije, a ima i danas. Ima žena koje ne drže do svog statusa i što njih briga stala s drugim ili svojim mužem, to joj je sve isto*. Muškarci su češće imali ljubavnice nego žene ljubavnike, naime kazivači ističu da je bilo žena koje su imale više ljubavnika.¹⁴⁹ Kazivači iz Senjske Drage i Rončević Dolca ističu da je mali broj rastava na ovom području isključivo zato što se *to pokrivalo*. *Bilo je ljudi svjesni, nije se davalo u javnost već se držalo u kući. A danas se odma rastaju*.¹⁵⁰ Milka Biondić s Alana smatra da se broj ljubavnica povećao kad su djevojke počele ići u Rijeku i Senj jer, napominje, rijetko da bi cura *pošla sa oženjenim čovikom, ali kad su pošle van, nisu više birale, bilo im je svejedno. Za moje mladosti ne dao Bog, nije cura tila plesat sa oženjenim, ako bi oženjeni muškarac sto pred nju u kolo, odma je ona izašla van iz kola, nije mu to dozvolila*. Kazivačice navode da je u slučajevima kada muž ima ljubavnicu, bolje *trpit*, ali, kako kažu, *kad se ne može*. Kao primjer navode ženu iz Hrmatina koja je pratila muža i ulovila

¹⁴⁶ Žukalj, Stolac, Alan.

¹⁴⁷ J. W. SCOTT, 2003, 69, prema R. Phillips

¹⁴⁸ Potvrđeno u svim lokalitetima.

¹⁴⁹ Marko Margeta, Žukalj; Stolac, Senjska Draga.

¹⁵⁰ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

ga s drugom, kada je došao kući, dobro ju je natukao, *jedva živa ostala*, a bilo je dosta takvih slučajeva.¹⁵¹

Nevjesta u novom domu

Kada mlada dođe u novu kuću, u Svetom Križu i Donjim Lopcima zvali su je *snaša*, u Rončević Dolcu *snaša* i *nevista*,¹⁵² u Stolcu selo ju zove *snaja*, a ukućani *nevista*, dok su je u Žuklju, Liskovcu i Alanu zvali *nevista*. U svim lokalitetima mlada se izdvajala ljepšom i čišćom odjećom.

Ponašanje nevjeste

Mlada nevjesta nije se smjela dugo odmarati u novom kućanstvu, već je morala stalno pokazivati svoju marljivost. Sve kazivačice navode da im ništa nije bilo teško raditi, jer su sve to radile i u roditeljskom domu. Anka Žumberac iz Svetog Križa navodi da je najteže bilo što *nisi nikom ništa smio reć, najgore je bilo mućat!* Milka Biondić iz Alana dodaje: *Sve ukućane si morao slušati, posebno gazdu i svekrvu, ako nešto nije valjalo nisu ti ni htjeli reć, već su te samo poprijeko gledali.* Prema riječima Đure Biondić iz Liskovca, *ako ti diver nešto naredi, recimo da mu ispeglaš košulju, poslušaj ga.* Marija Žumberac iz Svetog Križa kaže: *Ako si ti dobar i ako se svi slažu, onda je to dobro, ja sam sve slušala i sa svima se lipo slagala. Ako ide jedno kontra drugog, onda tu nema sriće!* U svim ispitanim lokalitetima kazivačice su istakle da je mladoj ženi puno bolje bilo kad se njezina nuklearna obitelj izdvojila u zasebno kućanstvo.

Niti u jednom lokalitetu, u zadružnoj, kao i nuklearnoj obitelji, žena nije morala obuvati i izuvati svekra, muža, niti ostale ukućane, prati im noge, kao niti polijevati ruke pri umivanju. Na obroncima Senjskog bila mlada se žena svekru, svekrvi, kao i ostaloj starijoj rodbini (stricu, strini, tetku...) obraćala s *Vi*, što je slučaj i danas. Marija Nekić Zvonina iz Stoca navela je da se nakon rođenja djeteta svekru i svekrvi obraća s *deda* i baka. Muža i njegovu braću nije *persirala*. U svim lokalitetima potvrđeno je da su *neviste* smjele razgovarati sa strancima.

U slučaju nesuglasica između *neviste* i svekrve, prema podacima za Liskovac,¹⁵³ muž je uvijek morao stati na stranu svekrve, kao i na Alanu, gdje Vlado Biondić navodi: *Moralo se slušat, posao nije smio trpiti.* U Stolcu je muž

¹⁵¹ Alan, Stolac, Žukalj.

¹⁵² Elizabeta Nekić, ističe da *oni gore pravoslavci i Lika mladu zovu snaja.*

¹⁵³ Đura Biondić, Alan.

stao na stranu osobe koja je bila u pravu.¹⁵⁴ U Žuklju je zabilježen slučaj kada je muž zaključio da su roditelji krivi za svade unutar obitelji te se sa ženom odvojio u nuklearnu obitelj. Marija Žumberac iz Svetog Križa takvih situacija pamti iz vlastitih iskustava: *Znaš što, on je samo reka: Muči, ne divani ništa, što će ti! Mužu je bilo najgore. Oće li majki, oće li ženi. Meni je muž sto puta reka, a bilo ti krivo, al moraš mučat. Teško je to, pogotovo kad mlad upadneš u veliku familiju. Strpi se i muči, nemoj ništa divanit, ni meni nije lako. Bio on jadan i za jedne i za druge. Što svekrva reci, to je tako, nema druge. Ženama je sad lakše, kad su one same, može šta god oće, muža okrenu sebi, i to je bolje! Ali di ćeš ti njega okrenut među tolikom familijom? Muž je mene jako volio, dao bi mi sve na svitu, al nije to to, kad ja nisam smila ni govorit. Što su oni rekli, to je bilo.*

Razna su mišljenja o trenutku kada mlada *nevista* postaje punopravnim članom obitelji. U Senjskoj Dragi, Rončević Dolcu, Stolcu i Liskovcu navode da to ovisi isključivo o njezinim ukućanima, u Alanu smatraju da je ona uvijek tuđa, dok u Žuklju postaje punopravan član obitelji nakon rođenja djeteta.

Na ovim prostorima u prvoj polovici 20. stoljeća postojale su zadružne obitelji, gdje je više ljudi povezanih bračnim i srodničkim vezama živjelo pod istim krovom, zajednički su gospodarili i služili se svim zadružnim dobrima stečenima zajedničkim ostvarenim prihodom.¹⁵⁵ Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca navodi da su se zadruge počele raspadati *otkad je svita i Boga*, što je ovisilo o odnosima unutar takve obitelji, *ako se nije moglo zajedno živjet, svako je dobio svoj dio*. Obično su znali napraviti kuću u blizini na zajedničkom zemljištu ili kupiti parcelu zemlje, a nerijetki su odselili u Senj ili Slavoniju. Te tri mogućnosti zabilježene su na cijelom području Senjskog bila. Svi ispitani kazivači smatraju da su žene najviše utjecale na raspadanje zadruga. Kazivačice Milka Biondić iz Alana i Đura Biondić iz Liskovca smatraju da je *bolje bit u jednoj sobi sa djecom i mužem nego slušat svekrvu*.

Ekonomija sela, svakodnevnica, ženski poslovi

Ekonomija sela, ženska trgovina

Glavne gospodarske grane na obroncima Senjskog bila bile su stočarstvo, zemljoradnja, lov, a rijetki pojedinci imali su pčele. Obitelji su imale volove, krave, konje, ovce, magarce, svinje i malo peradi. Posjedovale su nekoliko

¹⁵⁴ Marija Nekić *Zvonina*, Stolac.

¹⁵⁵ M. ČERNELIĆ, 1999, 298.

jutara zemlje: oranice, pašnjake, livade, šume. Od poljoprivrednih kultura najviše su zastupljene žitarice: ječam, zob i pšenica, te povrtlarske kulture krumpir, kupus i mahunarke.¹⁵⁶ U prvoj polovici 20. stoljeća najbrojniji društveni sloj na ovom području bio je seljački. Navedenim gospodarskim granama stanovnici su ostvarivali primarni izvor svoje egzistencije. Proizvodili su hranu, piće i poneke sirovine za svoje obitelji, te istodobno stvarali viškove, koje su trgovinom pretvarali u novac.

Stanovnici svih sela navode da su tijekom 20. stoljeća žene sudjelovale u trgovini. Najčešće su nosile na magarcu ili konju drva, led (ljeti za slastičarnice), mlijeko i mliječne proizvode (sir, *maslo*, *putar*...), povrće i voće u Senj. Kada bi obavile sve kućanske poslove i spremile djecu na spavanje, oko ponoći, žene iz Žuklja, Stolca, Liskovca spuštale bi se s *tovarom* do Senja. Najčešće su na taj način prenosile drva, koja su prodavale tri puta tjedno. U Senj bi došle oko 5 sati,¹⁵⁷ zatim bi istovarile teret na *tratinu*. Senjani su ih čekali, znali bi reći *iđu drvarice*, čekali su ih i lugari, jer je bilo zabranjeno sjeći i prodavati drva. Ako bi ih slučajno uhvatili, zaplijenili bi im teret. Od utrženih novaca uglavnom bi kupile druge proizvode (brašno, ulje, petrolej, cigarete, šećer, sol, kavu, odjeću, obuću...) i nakon toga se odmah vraćale kući. Takav, ponajviše ilegalan vid trgovine, kojim su se bavile one iste žene koje nisu sjedile za stolom s gostima, bio je bitan izvor prihoda sve do svršetka Drugoga svjetskoga rata. Ako se prethodno nisu dogovorile sa svojim ukućanima što će s tim novcem kupiti, žene nisu mogle samostalno odlučivati, već su taj novac nosile kući svekru i svekrvi ili mužu. Dvije kazivačice iz Senjske Drage prisjećaju se (uz smješak): *Nismo mi smile imat novaca, jedino ako malo ukradi*.

Familija je zajednički trošila imovinu i raspolagala njome kako je gospodar kuće *delegiral*,¹⁵⁸ npr. novac od prodane krave uglavnom se trošio na neke popravke oko kuće ili kupovinu mlađe stoke i zemlje. Blago se najviše ostavljalo svoje, kupovali su se samo volovi,¹⁵⁹ konji, kadšto krave, to su birali i kupovali muškarci koji su na sajmove išli uglavnom sami, odnosno u većem društvu, ali bez žena.¹⁶⁰ Žene su na sajmove išle ako je bilo potrebno, i to uglavnom u bliža mjesta, npr. u Brinje, kupovati svinje.

¹⁵⁶ V. ARALICA, 2000, 227-234.

¹⁵⁷ Iz Žuklja do Senja ima 15 kilometara.

¹⁵⁸ Grgo Nekić, Žukalj.

¹⁵⁹ Volovi su se uglavnom kupovali u Otočcu na *placu*, na sajmu na Vratniku i kod ljudi kod kuće.

¹⁶⁰ Kada se išlo na sajam, u mlin ili bilo kamo, uvijek je išlo više osoba, išlo se pješke ili kolima. Naime, u ovom je kraju bilo puno lopova i pljačkaša tzv. *ajduka* koji bi znali presresti takve osobe i oteti im teret, stoku, novac, a ako bi se bunili, još su ih znali i istući, te zatim ljude potjerali natrag praznih kola.

Ako je žena bila udovica ili joj je muž bio na dužem privremenom radu,¹⁶¹ ona je preuzimala tu zadaću. Anka Žumberac iz Svetoga Križa to potvrđuje riječima: *Ko bi muža čeka, nije ga znalo bit po par godina*. U takvim slučajevima žena je preuzimala brigu o gospodarstvu, sama odlučivala o prodaji i kupovini. Taj težak radni i moralni teret djelovao je na samosvijest bunjevačke žene. Usprkos suzdržanosti, koju je zadržala u ponašanju, rad i odgovornost, upravljanje imovinom te ekonomska moć dali su joj kudikamo jače izraženi autoritet i sposobnost odlučivanja nego što su ga imale žene unutar obitelji, posebno zadružne obitelji.¹⁶² Kazivačice same navode da su u zadružnoj obitelji bile podređene, pogotovo dok su bile mlade, a kada su živjele same sa mužem, to je ovisilo o konkretnom slučaju, odnosno koliko ih je muž volio.

U ovoj temi uočuje se prepletanje privatne i javne sfere ženskog života, i vidi se da i gospodarski sustavi određuju rodne odnose. Možemo postaviti pitanje je li podčinjenost žena uvjetovana materijalističkim objašnjenjima koja isključuju prirodne tjelesne razlike, jesu li gospodarski i rodni sustavi u međusobnoj sprezi, postoji li spolno utemeljena društvena stvarnost ili je društvo zamišljeno u smislu gospodarskih odnosa proizvodnje.¹⁶³

Svakodnevica, ženski poslovi

Ujutro se uvijek žena prva dizala, obično svekrva, pa mlađe žene, ljeti oko 4 sata, a zimi oko 6 sati. Tada bi žena naložila peć, pomuzla krave, skuhala *ručak* (doručak),¹⁶⁴ kruh pekla... Nevjesta je poređivala vani, radila u vrtu, sirila sireve, kupila jaja, prala rublje,¹⁶⁵ glačala. Žene su također obrađivale vunu i

¹⁶¹ Muškarcima su odlazili na sezonske radove, najčešće u Slavoniju ili na duže periode u Njemačku, Ameriku, Kanadu.

¹⁶² Detaljniji podatci o životu žene čiji je muž izbivao, nisu zabilježeni.

¹⁶³ J. W. SCOTT, 2003, 55, prema J. KELLY.

¹⁶⁴ Dnevna se prehrana većinom sastojala od tri obroka – jutarnjega, podnevnog i večernjeg. Sadržaj obroka donekle je varirao prema godišnjim dobima, odnosno prema namirnicama kojima su u pojedinom dijelu godine raspolagali. Za doručak se najčešće jela *palenta*, sir, *varenika*, sušeno meso (*slanina*), za užinu (ručak) najčešće se jelo varivo, *komorada* (žuta koraba), meso dosta rijetko. Večera je bila slična ručku. Tri puta tjedno kuhalo se *varivo*. Najčešće se kuhalo zelje i meso, zelje i krumpir, *gra i tisto*, *gra* i zelje, *radi tisto na ruke*, *peci* i *kuvaj* jaja. Kako kazivači navode, *gazdom* se smatrala glava one obitelji koja je u jesen klala svinju od sto kilograma.

¹⁶⁵ Uglavnom je *nevista* prala rublje za cijelu *familiju*. Rublje se pralo pomoću *lukšije* koju su žene same radile kod kuće. Marija Žumberac iz Svetoga Križa pranje rublja opisala je na sljedeći način: *Tu je bila jedna kaca, na njoj je bila jedna cijev i jedno drvo, nasloži tu puno veša i odozgo metni jedan lužnjak* (plahta, najčešće od lanenog platna), *na to gore metni lug, pa zakuvavaj vodu i livaj gore tu šurenu* (kipuću) *vodu. Ako bude ta kaca puna, livaj tako jedno sedam puta i onda puštaj ovu vodu i drugu kuvaj i nalivaj, tako jedno sedam kalača. Onda to*

plele odjevne predmete. U ljeto, pri košnji skupljale bi sijeno, te žele žito srpom, za razliku od muškaraca, koji su kosili žito. Za vrijeme sezonskih poslova žene su nosile hranu i do pet puta dnevno u polje. Treba spomenuti da su njive nerijetko bile udaljene i po par sati hoda. Često su s muškarcima išle *kirijat* (izvlačiti trupce i balvane iz šume), kopati kamen i prodavati ga. Mnoge žene odnosile su mlijeko i sir na prodaju u Senj.¹⁶⁶

U zadružnoj obitelji svekar je navečer određivao ukućanima sutrašnje poslove, a kad nije bilo svekra, te je poslove preuzimala svekrva. Dogovaralo se oko svih poslova. To potkrepljuje primjer obitelji Marka Margete iz Žuklja u kojoj se slušalo najstarijeg, *ćaću*, a nakon njegove smrti majku. Mlada žena nije imala pravo ništa odlučivati. Kad bi se raspale velike obitelji, žene su potpuno samostalno obavljale sve kućanske poslove: kuhanje, pečenje kruha, pospremanje, donošenje vode i drva, čuvanje djece, predenje, tkanje, šivanje, krpanje i pranje rublja. Uz to su se brinule o živadi, muzle krave i koze, obrađivale uz kuću vrt i polja. Obitelj Marije Žumberac iz Svetoga Križa posjedovala je gostionicu, koju su vodili svekar i svekrva, dok su ona i muž brinuli o zemlji, pa su o tome samostalno odlučivali.

Uloga gazdarice također se razlikovala od obitelji do obitelji. U svakom slučaju starije su žene radile lakše poslove, te su s godinama dobivale na ugledu u kućanstvu. Milka Biondić iz Alana ovako je objasnila razliku u poslovima: *Recimo, svekrva je pazila na dite, a snaša išla kopat njivu, bacat đubar i kidat štalu, pa nosi drva, kad bi to napravila, nastavi čuvat dite, a svekrva se odi odmori*. Ako je u kući bilo više žena, uglavnom su kuhale svekrve, ili su se sve žene smjenjivale. U svim lokalitetima mlade su žene uglavnom donosile vodu, a povremeno im je pomagao netko od drugih ukućana.

Položaj za stolom, distribucija hrane

Nije bilo određeno gdje će tko sjediti za stolom, moglo bi se reći da se stol u današnjem obliku na ovom području (osim Senjske Drage) počeo koristiti

tako do jutra stoji, ali budi veš bel. Onda odi tamo na vodu ga nosi i peri, na prakljaču i stolčić, klupu, kakvu smo već imali i tuci po onome pa isperi. Prakljača je bila od drveta, malo zašiljena da možeš držat. Onda smo i sapun delali, to se uzmi neka smjesa u litra, i kosti se sve poberu i masnoća, to se sve stavi u kacu i kuva celi dan, onda to stoji dok se ne stvrdne, pa se od toga reže sapun na komade. Poneke žene, kao na primjer Elizabeta Nekić, nisu radile sapun, već su ga pribavljale u zamjenu za mlijeko.

¹⁶⁶ Elizabeta Nekić iz Rončevih Dolaca sjeća se kako je vozila mlijeko na konju na *samaru*, a onda poslije na posuđenom magarcu. Kada nije bilo magarca, stavljala je mlijeko u plastične boce, deset boca stavila bi u naprtnjaču na leđa, te nosila svaki drugi dan u Senj *pjehe* (pješice), pet kilometara.

sredinom 20. stoljeća. Umjesto stola postojao je *stolac* na četiri noge, bio je u sredini i na njemu je stajala zdjela. Oko stolca su bili stolčići (na tri noge, tzv. *tronošci*) na kojima se sjedilo. Gazdin stolčić nije se razlikovao od ostalih. Djeca u Liskovcu nisu imala stolčića nego su čučala kraj odraslih, dok su u Žuklju i Stolcu bila odvojena sa strane, manju su djecu majke držale u krilu. Meso se dijelilo u svim lokalitetima, obično je dijelio gazda, odnosno najstariji u kući.¹⁶⁷ Prvi komad dobivao je najstariji, dakle vrlo često onaj koji je dijelio, zatim ostali muškarci, pa djeca, žene zadnje. U novije vrijeme, nakon svršetka Drugoga svjetskoga rata, svatko uzima sebi. Zadnji zabilježen podatak o takvoj podjeli zabilježen je u Svetom Križu 1969., naime, te je godine umro svekar u obitelji Marije Žumberac. Preostalu hranu svatko je sam uzimao. Nakon što su počeli upotrebljavati stol u današnjem obliku, svi su sjedili za njim za vrijeme objeda.

Kada je u kuću došao gost, djeca nisu sjedila za stolom.¹⁶⁸ Ženama nije bilo zabranjeno sjediti s gostima, ali bi se najčešće povukle na stranu. Kazivači Marija i Mile Lopac iz Donjih Lopaca to objašnjavaju time što žene nisu imale vremena sjediti jer su bile zadužene za posluživanje gostiju. Marija¹⁶⁹ i Mara Nekić iz Stolca sjećaju se da je gost sjedio posebno i da mu se spremala posebna hrana, *nešto bolje*.

Tijekom mog istraživanja, kad smo došli u kuću obitelji Margeta, susreli smo kazivačicu Jelu kako siječe travu kraj puta. Ispričala se što je u staroj odjeći, pa se, dok sam pričala s njenim mužem, presvukla, pomela kuću i počastila nas. Kada je sve napravila, sjela je, ali u prikrajak kraj peći. Kada bih postavila pitanje, uglavnom su odgovarali muškarci, koji su u pravilu sjedili sa mnom za stolom za razliku od žena, koje su sjedile kraj peći ili udaljenije od mene. Kada sam se izravno obratila ženama (Jeli Margeti, Mariji Nekić, Mariji Lopac) i gledala u njih, često su odgovarali muškarci u njihovo ime, a one su odgovarale tek kada bih ja i dalje čekala njihov odgovor. Mlađe kazivačice, kao i one koje su bile same u kući, sjedile su za stolom.

¹⁶⁷ Marko Margeta iz Žuklja prisjeća se: *Imali smo samo jednu drvenu zdjelu i drvene žlice. Takvu drvenu zdjelu imali smo do kraja Prvog svjetskog rata onda smo kupili zdjelu od pečene zemlje, to je radio jedan čovjek u Kopolju, kupovalo se tamo ili na sajmovima npr. u Otočcu. Te su zdjele bile ovezane bakrenom žicom i nisu pucale. On je peka zdjele za kruh, i čupove za kiselit mliko, a najzad i male za kuvat kavu. Ko je onda ima kave taj je bil gospodin čovjek. Obitelj Grge Nekića drvenu je zdjelu koristila do kraja Drugoga svjetskoga rata. Nakon tridesetih godina 20. stoljeća (po rođenju svih ispitanih kazivača) u Senjskoj Dragi nije se više jelo iz jedne zdjele, već se jelo iz više *padela*, tanjura i *pladnja*.*

¹⁶⁸ Po ljeti su djecu tjerali van da ne slušaju što odrasli govore, a zimi su ih poslali u kraj ili u drugu sobu ako je takva postojala.

¹⁶⁹ Rođena 1920.

Vanjski simboli ženskog položaja

Razlika između djevojčice, djevojke za udaju, mlade udate žene, žene koja je rodila, mala je, ali ipak primjetna. Kazivači ističu da su se djevojke oblačile bolje, ljepše i *pomodnije* od ostalih ukućana, posebno nedjeljom kada bi nekamo išle, ali i ako su bile kod kuće.¹⁷⁰ Kada su išle na *zborove*, uvijek se šivalo nešto novo, ljepše, svečanije. Nakon Drugoga svjetskoga rata uglavnom su to bili dvodijelni *kompletići*, suknja i bluza. Kazivačice navode da se nekada, za razliku od danas, znala razlika između nedjelje i običnog dana. Osim tih razlika djevojke su se mogle ponašati slobodnije i sređivati se. Po kazivanju Zore Biondić iz Stolca udane su žene morale biti ozbiljnije, *ne daj bože da bi gledale za drugim muškarcima*. Zaručena djevojka nosi prsten na desnoj, a udana žena na lijevoj ruci. Udana žena morala je imati duže rukave, duže suknje, pregaču,¹⁷¹ tamniju odjeću (nije više nosila jako svijetlo i bijelo), *odmah se morala postarati. Tu je familija, muž, koljena se nisu smila vidit, a cure kako koja, nosile su i kraće*.¹⁷² Djevojke su nosile kratko, ali ne *minice*. Starije žene jako su puno nosile tamniju odjeću, pretežito crne boje.

Oglavlja

Djevojke su kosu plele u jednu ili dvije pletenice. Duga kosa smatrala se u prvoj polovici 20. stoljeća poželjnom fizičkom osobinom.¹⁷³ Međutim, šezdesetih godina 20. stoljeća djevojke su se počele šišati. Najprije su se počele šišati djevojke iz boljih, bogatijih obitelji. *Ako je bolja familija, ta se šišala, ako nije, ta se nije šišala*.¹⁷⁴ Marija Žumerac navela je da su se siromašnije djevojke šišale ne bi li se prikazale boljima: *Kad je ona ošišala kose, mislila je da je bolja, boljestojeća, ali nije*. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca prisjeća se pjesme koja se pjevala ošišanim djevojkama:

*Misliš mala da si Božja mati
što si dala kose odrezati!
Cure dale kose odrezati,
jadna mati koja će ti kopati!*

¹⁷⁰ Posebno nakon 1960., kada su djevojke iz ovog kraja radile u *Šumariji* na pošumljavanju.

¹⁷¹ Djevojke nisu nosile pregaču, osim ako su nešto radile.

¹⁷² Elizabeta Nekić, Rončevnić Dolac.

¹⁷³ O čemu svjedoči pjesma zapisana u Stolcu, usporediti BIRT ET AL., 2003.

¹⁷⁴ Sveti Križ, Donji Lopci.

Milka Biondić s Alana ošišala se majci u *dišpet* jer joj je branila hodati s današnjim mužem.

I nakon udaje žene su nosile pletenice, ali smotane u *kolo*. Udane žene stalno su nosile rupce, znale su ih skinuti ljeti zbog vrućine pri obavljanju poslova. Nakon 1970. mlade udane žene prestajale su nositi rupce, nosile su ih samo kada je bilo jako hladno. Kada je bilo toplo, nosile su obične pamučne, ali nastojale su nabaviti svilene jer, kako kažu, bili su ugodniji i ljepši. Zimi su nosile vunene *rupce*. Rupce su vezale i sprijeda i straga, kako je koja žena htjela, nosile su ih sve pripadnice ženskog spola (i djevojke) bez obzira na godine, zbog hladnoće. Starije kazivačice, bez obzira na lokalitet, uvijek su nosile *rupce*, od svjetlije boje do tamnije, ponajviše crne, ovisno o svojoj životnoj dobi. Kazivačica Zora Biondić iz Stolca sjeća se da je još 1975. bila sramota ići gologlava, a *kamoli napraviti trajnu*. Djevojke koje su nosile trajnu i cipele na petu, bile su glavna meta ogovaranja i širio se loš glas, po riječima Zore Biondić *da su kao skitnice*.

Žalobna odjeća

Odijevanje crne odjeće pokazatelj je žaljenja za nekim. Kazivači navode da se oduvijek u crnu odjeću najduže odijevalo nakon smrti djeteta i muža, oko dvije do tri godine, a poneke žene nosile su i duže.¹⁷⁵ Danas se crna odjeća najčešće nosi oko šest mjeseci. Nakon smrti brata, sestre, svekrve, svekra, bilo koga bližeg, nosila se godinu dana. Kazivači napominju da se *crnina* nekada nosila jako puno, gotovo za svakim, *diverom, jetrvom...* gotovo se uvijek nosila oko godinu dana. Đura Biondić iz Liskovca ističe da se kod kuće *može bit i u šarom*, ali kad se nekud ide, onda se odijeva u crnu odjeću.

Udovice

Ako je žena ostala udovica, bilo je poželjno da se ne uda dok nosi *crninu*. Stav o ponovnoj ženidbi ili udaji je pozitivan, ali prema kazivanjima pozitivniji je bio stav prema ponovnoj ženidbi udovaca nego udovica. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca kazala je da *nije prije bilo iz obisti se udavat! Bilo udovica sa dicom koje su si privele čovika, pa posli š njim ni nisu imale dice*. Navodi slučajeve na Stolcu, gdje su bile dvije udovice,

¹⁷⁵ Đura Biondić iz Liskovca nosi crnu odjeću i danas nakon što je prošlo 5 godina od suprugove smrti. Kako objašnjava, ako ti je muž *bagabunda, pijanica, onda ga brzo zaboraviš, ali ako ti vidiš sve oko sebe njegovu dobrotu za sebe i djecu, teško ga je zaboravit*.

vredne žene, bilo je puno ljudi koji su ih tili oženit, ali one nisu tile. A znalo je bit kako se kojoj trefi, ako nije imala diteta, a pružila joj se prilika, vruga nije tila otić, otišla je odma. Poštivalo se i po godinu dvi, a mogla se udat i za par mjeseci. Vrlo je negativan stav prema udovicama koje su se ponovno udale, ali su napustile djecu, takav slučaj zabilježen je u Žuklju.¹⁷⁶ Dok je u Stolcu bio čovjek koji je živio s udovicom (misli se na održavanje spolnih odnosa) kraj žive žene. Nakon što mu je žena umrla, on je drugu doveo u svoju kuću treći dan. Na to su ljudi *poludili*, ružno pričali, vrijeđali nju i njezine sinove. Oni su oboje danas mrtvi, ali sinovi su i dalje povrijeđeni.¹⁷⁷ Grgo Nekić iz Žuklja navodi da su se udovci *odma ženili* te iznosi stajalište da je to *bija običaj*. Udovci su se često ženili, pa i po tri, četiri puta. Tako je nastala uzrečica *Sretnom čovjeku žene umiru, a nesretnom kobile!*¹⁷⁸ Autor navodi da je ta uzrečica nastala stoga što je puk živio od stoke, zbog čega joj se posvećivalo više pažnje nego ukućanima. S drugom ženom doći će i nova radna snaga i bilo kakav miraz, a kad ugiba stoka, predstoji težak način nabavljanja druge.

Cijelo je selo pomagalo udovicama, pogotovo ako su imale malu *nejaku dicu*. Nedjelja, a rjeđe i subota, bili su dani za pomaganje udovicama, često su im momci i ostali muškarci išli kositi, spremati drva, orati, žito požeti. Radilo se bez naknade, trebalo je osigurati samo hranu.

Pogreb

Za pogreb djevojku bi odijevali u odjeću bijele boje. Kazivačice Marija Žumberac iz Svetog Križa i Đura Biondić iz Liskovca prisjetile su se pokopa (koji su se zbili prije dvadesetak godina) kada su se priređivali svatovi s kumom, djeverom, stavljale su se *rožice*... Kako kažu, sve je bilo kao *prava svadba*. Ako bi umrla trudna žena, izvadili bi joj dijete i stavili ga kraj nje u lijes. Naime, postojalo je vjerovanje da se dijete koje ostane u ženi, pretvara u vukodlaka.¹⁷⁹ Udana žena pokapala se u svečanijoj haljini ili kostimu, a jako stara žena u tamnoj odjeći, pretežito crne boje. Takvi načini odijevanja zadržani su do današnjih dana.

Najčešći su grobni priloz, neovisno o spolu, na obroncima Senjskog bila molitvenik, svijeća, rupčići i krunica. U lijevu se ruku stave svijeća i rupčić,

¹⁷⁶ Grgo Nekić, Žukalj.

¹⁷⁷ Elizabeta Nekić, Rončević Dolac.

¹⁷⁸ A. RUKAVINA, 1982, 389.

¹⁷⁹ Žukalj, Alan, Liskovac, Senjska Draga.

preko njih krunica.¹⁸⁰ Djevojkama i mladićima ruke se stavljaju uz tijelo jer, kako kazivači navode, *oni nemaju križa*, a udatim ženama i muškarcima ruke su prekrizene na prsima. Na Alanu je zabilježeno da se ženama u lijes stavila krunica, a muškarcima ništa. U Stolcu nisu zabilježeni grobni prilozi. U Žuklju se uz krunicu, rupčić i svijeću stavio sat i vjenčani prsten. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca mužu je stavila kapu i štap jer, kako kaže, *uvijek ih je imao kraj sebe*.

U svim ispitanim lokalitetima povorka za muškarce i žene je ista. Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca tumači da povorka ovisi o društvenom položaju pokojnika i njegove obitelji, odnosno broju ljudi koji mu dođu na pogreb, te o godišnjem doba, naime u zimsko doba većina je cesta na obroncima Senjskog bila neprohodna. Do šezdesetih godina 20. stoljeća lijes se nosio na groblje na rukama, išlo se pješke jer, kako kazivači ističu, nije bilo automobila. Djevojku su nosili dečki, a udatu ženu, kao i muškarce, dečki i oženjeni muškarci. U Svetom Križu zabilježen je podatak da su, kada je umrla djevojka, iza lijesa hodale dvije djevojke, jedna odjevena u bijelu vjenčanicu, a druga u crnu odjeću.

Na kraju razgovora postavila sam kazivačicama dva pitanja:

1. Što im je bilo najteže u životu?

Budući da su pitanja osobna navest ću odgovore bez imena: - *Kad sam u 21. godini ostala bez mame, onda je bio rat, velika neimaština, ništa nije bilo za kupit, ni soli. Dečki kojih smo se držale, otišli su u rat, dosta ih je poginulo, puno je cura ostalo samih i neudatih; ... bila sam često sama doma, muž me tukao... kad sam s mužem išla iz šume vuć bukove cjepanice, bilo mi je žao da ide sam; ... bilo mi je teško do 1955. godine, tada su se prestala drva izvlačiti, tj. kirijati iz šume;... kad mi je umrla kćer kao mala djevojčica... ništa joj nije bilo teško; ostale kazivačice rekle su da ne znaju.*

2. U čemu se po njihovu mišljenju promijenio život žene, je li danas ženama lakše?

- Sve su kazivačice navele da je danas ženama puno lakše, a kao razloge su navele: *Ako uzmemo samo da danas ne treba prat pelene za dicu, već ih se baca... Danas imamo struju, uveli smo ju prije trideset godina, i vodu, postoje perilice... prije je znalo nestati vode pa se moralo ići na udaljenije šternje, bilo je puno djece, veća neimaština... danas imamo svega.*

¹⁸⁰ Senjska Draga, Rončević Dolac, Liskovac, Žukalj.

Zaključak

U članku "Život žene u selima Senjskog bila" izlaže se građa prikupljena terenskim istraživanjem među primorskim Bunjevcima u lokalitetima Donji Lopci i Sveti Križ u Senjskoj Dragi, Rončević Dolac, Stolac, Alan, Liskovac i Žukalj. Kazivanja su se odnosila na 20. stoljeće, a najviše podataka prikupljeno je za razdoblje između 1940. do 1970.

Ovim radom željela sam prikazati život bunjevačke žene od rođenja do smrti, društvene aspekte i razlike u njezinoj ulozi s obzirom na privatnu i javnu sferu; shvatiti bit spolova, odnosno rodni skupina, te razotkriti opseg spolnih uloga i spolnog simbolizma, pronaći koje su oni značenje imali i kako su funkcionirali da bi održali društveni poredak ili pokretali u njemu promjene.

Rad sam započela prikazom formiranja obitelji (brojnosti obitelji, običajima oko poroda, pučkim vjerovanjem o budućem spolu djeteta), djevojačkom odrastanju i mladenaštvu (učanju rodni uloga, školovanju, menstruaciji). Teme rada su sudjelovanje žena u pojedinim običajima, miraz i običajno pravo nasljeđivanja kao i vanjski simboli ženskog položaja. Više pozornosti posvećeno je važnost braka za društveni položaj žene, neredovitim načinima sklapanja braka, nevjenčanom te pokusnom braku. Pokušala sam ocrtati položaj nevjeste u novom domaćinstvu, opisati svakodnevicu žene, njezin udio u raspolaganju imovinom te općenito odlučivanju u kućanstvu. Rad završava smrću i običajima oko pogreba.

Smatram da se u potrazi za značenjem i smislom ženina mjesta u pojedinom društvu moramo pozabaviti i pojedinačnim subjektom kao i organizacijom društva te artikulirati prirodu njihovih međusobnih odnosa jer je oboje važno za razumijevanje načina na koji rod funkcionira i kako se promjene zbivaju. Pokušala sam prikazati i život žena čiji život odskače od života većine žena: neplodnih žena, majki s izvanbračnim djetetom, udovica, ljubavnica, te o odnosu žena (npr. majke i kćeri, sestara, snahe i svekrve...). Smatram kako misao da je društvena moć jedinstvena, cjelovita i centralizirana, moramo zamijeniti nečime sličnim ideji Michaela Foucaulta o moći kao raspršenim konstelacijama nejednakih odnosa, diskurzivno ustrojenih u društvenim *poljima sile*.¹⁸¹ Unutar tih procesa i ustrojstva nalazi se prostor za koncept ljudskog djelovanja kao nastojanja da se izgradi identitet, život, sklop odnosa, društvo s određenim granicama i jezikom – konceptualnim jezikom koji istodobno postavlja granice i sadrži mogućnost za negiranje, otpor, ponovno tumačenje, igru metaforičke invencije i imaginacije.¹⁸²

¹⁸¹ J. W. SCOTT, 2003, 63, prema M. Foucault.

¹⁸² J. W. SCOTT, 2003, 63.

Žene se uglavnom vežu uz privatni prostor kuće i obitelj. Muškarcima, nasuprot tome, pripada javni, društveni život. Binarizam spolova, rodova i njihovih razlika posljedica su zapadnjačkog diskursa, a *etnografski nam materijal kazuje da razlike između muškaraca i žena koje ljudi drugih kultura naturalizirajući smještaju u ljudsko tijelo i značajke fizičkog i kozmološkog okoliša – ne odgovaraju uvijek konstelacijama značajki na temelju kojih zapadni diskurs zasniva svoje kategorizacije.*¹⁸³ Je li Bunjevka bila *nevidljiva, poslušna, sasvim bespomoćna*, kolika je bila njezina participacija u strukturi moći, je li bila *zatvorena* u privatni svijet? Prisjetimo se zabrana sudjelovanja žena na *prelima*, maškarama, sudjelovanja udatih žena na svadbi, sjedenja za stolom s gostima... iz čega je iskorak dopušten samo ako je u skladu s trenutnom ideologijom društva (ilegalna trgovina drvima...).

Ženske uloge i pripisani im stereotipi unutar određene skupine zanimljivo su mjesto etnološkog istraživanja. Dekodiranjem položaja žene u nekoj zajednici dekodira se i njezina struktura, mjesta moći i znanja koja se prenose naraštajima, što u konačnici feminističke ideologije pridonosi kritici patrijahalnog modela znanosti i otvara mogućnost propitivanja pozicije *drugoga* u vlastitoj kulturi. Tako je naznačena i potreba za istraživanjem ženske subkulture.¹⁸⁴

Svjesna sam da je ovaj rad manjkav, da sam njime ostavila otvorena mnoga pitanja, međutim on je tek smjernica nekim budućim opsežnijim istraživanjima, te poticaj, kako meni, tako i nadam se mnogim etnolozima, na istraživanje ovakvih tema.

Prilog 1:

Upitnica

Sastav obitelji, broj djece, porod

- sastav obitelji, broj djece
- porod: tko pomaže pri porodu, gdje rađa
- da li je žena ležala u krevetu poslije poroda, koliko dugo, prehrana
- koliko dugo žena mora biti izolirana od obitelji i vanjskih posjetitelja
- ide li se u posjete roditelji i djetetu, kako se naziva taj posjet, koji se pokloni nose, ima li razlike za muško i žensko dijete
- koliko dugo je žena bila pošteđena svakodnevnih radnih obaveza

¹⁸³ T. ŠKOKIĆ, 2001, 9, prema H. Moore.

¹⁸⁴ T. ŠKOKIĆ, 2001, 13.

- kakav je odnos prema roditelji do njezinog uvođenja u crkvu, kada se to događalo, kako, da li su ga prakticirale sve žene
- je li poželjnije da se rodi muško ili žensko dijete
- pučka vjerovanja o nagađanju budućeg spola djeteta
- kada se počeo planirati broj djece, kako, tko o tome odlučuje
- kako se gledalo na neplodnost, da li se ona smatrala kletvom, je li krivnju zajednica pripisivala ženama, da li se rugalo neplodnoj ženi
- kakav je bio odnos prema ženama koje su imale menstruaciju, da li se i na koji način djevojčicama objašnjavala njena pojava, da li su znale da je to početak mogućnosti začeća, s koliko godina se dobivala prva menstruacija, što su koristile umjesto higijenskih uložaka, higijena
- položaj prema majci izvanbračnog djeteta

Školovanje

- koliko se dugo išlo u školu (razdoblje, lokalitet, spol, tko o tome odlučuje, materijalne prilike obitelji, navesti sve utjecaje), od koje godine je škola bila obavezna, koliko dugo
- navesti škole za pojedine lokalitete, koliko su bile udaljene od njih
- koliko često su djevojčice slane u školu općenito, kakav je bio odnos prema njima

Djetinjstvo

- tko se više brinuo o odgoju djece (muške, ženske, starosna dob djeteta...)
- čemu su sve djevojčice podučavali u kućanstvu, s koliko godina počinje to podučavanje, kada se počinju razdvajati muški i ženski poslovi (navesti koji)
- opisati dječje igre, jesu li zajedničke, u kojem se trenu počinju razlikovati, postoji li razdoblje kada su dječja druženja ograničena i kontrolirana od zajednice
- djeca iz ovog područja često su išla služiti u druge krajeve kod rodbine ili poznanika a starija i ostalima (tko češće, za koje poslove, koliko dugo, naknada)

Mladenaštvo

- da li su djevojke i mladići imali odvojena društva, postoji li razdoblje kada su druženja mladih odvojena i kontrolirana od zajednice
- upoznavanje mladih, prela, zborovi...
- djevojke su sudjelovale samo na *prelima* u svome selu, za razliku od mladića koji su išli na *prela* u udaljenija mjesta (kako kazivači tumače te razlike)
- jesu li udane žene smjele ići na prela (zašto nisu, do kojeg razdoblja) jesu li sudjelovale u zabavnom životu, kako se gledalo na one koje su to ipak prakticirale, jesu li išle samo u pratnji supruga, jesu li išle i nakon što su rodile, je li suprug smio sam na prela
- iz kojeg mjesta su išli u koju crkvu (u koja sve na zborove, te godove), koliko su ta mjesta udaljena, kako su išli do tamo, jesu li djevojke smjele ići s momcima, ili samo s obiteljskom pratnjom

Zabavni i društveni život

- jesu li žene išle u maškare
- jesu li udate žene sudjelovale na svadbama
- jesu li udate žene išle na zborove

Miraz i običajno pravo nasljeđivanja

- visina miraza i sastav: dota, prćija, novac, zemlja
- cjenkanje za miraz
- da li su žene samostalno raspolagale određenim dijelovima miraza (kojim), da li su takve dijelove nasljeđivale kćeri
- kada je dolazilo do podjele imovine, kada se oženilo najmlađe dijete ili..., kada žene počinju nasljeđivati zemlju, izuzetci
- kako se nasljeđuje ako su u obitelji sve kćeri
- kako se danas nasljeđuje na ovom području

Brak

- da li je bilo poželjno sklopiti brak
- poželjne osobine za udaju djevojke
- jesu li djevojke nasljeđivale ugled od majki i starijih sestara
- zapreke za sklapanje braka
- endogamija / egzogamija
- uloga djevojke pri odabiru bračnog druga
- važnost braka za položaj žene, ima li udana žena viši društveni status, stare cure

Položaj nevjeste u kući (obratiti pažnju na zadružnu, te nuklearnu obitelj)

- radnje vezane za prvi dolazak u kuću
- naziv za nejestu, razlika između termina naziva snaša, nejestu, snaja
- da li se snaša izdvaja ljepšom i čišćom odjećom i ponašanjem (kakvim)
- očekuje li se da je ona spremna ispuniti svaku želju ili naredbu svakog člana kućanstva, bez obzira na njegovu dob
- je li morala obuvati i izuvati svekru, muža..., prati im noge, čistiti cipele, polijevati ruke prilikom umivanja
- kako su se obraćale svekru, svekrvi, mužu sa *vi* ili *ti*
- jesu li smjele razgovarati sa strancima
- da je u slučaju nesuglasica muž morao stajati na strani oca, majke... ili je smio stati na ženinu stranu
- kada mlada snaša postaje i da li postaje punopravan član obitelji
- uloga žene pri raspadu zadružne obitelji

Svakodnevnica; uloga žene u gospodarstvu i raspolaganju imovinom

- svakodnevica žene (s obzirom na dob, nuklearnu ili zadružnu obitelj), njezini zadaci – kuća, polje, kuhinja, tko se ujutro prvi diže...
- podjela poslova, dogovara li se obitelj zajednički oko poslova, što će se raditi, tko odlučuje
- uloga gazdarice, da li je snaha mogla preuzeti gospodarstvo ako je svekrva još bila sposobna za takav rad
 - da li su žene bile obavezne donositi vodu iz udaljenih šternji i lokvi
- položaj za stolom, kada su bili sami, kada bi došao gost, kako se dijelila hrana, hrana
- prihodi obitelji, trguju li žene (s čime)
- tko je odlučivao o prodaji viškova, te kupnji za kuću potrebnih stvari, da li je samo muškarac odlazio na sajmove i predstavljao kuću na seoskim zborovima, te pred svjetovnim i crkvenim vlastima
 - da li su oženjeni muškarci odlazili na sezonske radove (gdje) i mijenja li se tada uloga žene, ima li ona tada veća prava i slobodu odlučivanja unutar obitelji, ne samo u području ženskih poslova nego i u obitelji općenito, je li tada cjenjenija u zajednici
- jesu li žene stvarno bile podređene ili su se u tajnosti savjetovala s mužem

Vanjski simboli, odijevanje

- razlika između djevojčice, djevojke za udaju, mlade udane žene, žene koja je rodila, stare žene
- oglavlja
- kako se odijevalo ako se žalilo za nekim, koliko dugo se to javno pokazivalo

Pogreb

- postoji li razlika u pokapanju djevojaka, žena, trudnica, starica
- grobni priloz
- položaj ruku
- pogreb i povorka za muškarce i žene

Udovice

- položaj i prava
- što joj je bilo najteže u životu
- u čemu se po njoj promijenio život žene, da li je ženama danas lakše

Sl. 2. Marijeta Rajković u razgovoru s kazivačicom Jelom Margeta iz Žuklja, snimio Augustin Perić, studeni 2002.

Popis kazivača:

Senjska Draga, Donji Lopci

- Mile Lopac, *Joškov*, rođen 1924. u Donjim Lopcima
- Marija Lopac, rođena Fumić, 1925. u Letimcu kraj Brinja

Senjska Draga, Sveti Križ

- Anka Žumberac, rođena 1928. u Hrmotinama
- Marija Žumberac, rođena 1931. u Melnicama

Rončević Dolac

- Elizabeta Nekić, *Beta*, rođena Rončević 1922. u Rončević Dolcu

Stolac

- Zora Biondić, *Božina*, rođena Nekić 1945. u Stolcu
- Božo Nekić, *Božina, Jakodović*, rođen 1915. u Stolcu
- Marija Nekić, rođena Biondić 1920. u Stolcu
- Marija Nekić, *Zvonina*, rođena Biondić 1940.
- Mara Nekić, *Jackova*, rođena Margeta 1922. u Žuklju

Stolac, Alan

- Milka Biondić, rođena Margeta 1943. u Batinovcu
- Vladimir Biondić, *Dujanov*, rođen 1938. u Alanu

Liskovac

- Đura Biondić, *Aćimova*, rođena Margeta, 1932. u Žuklju

Žukalj

- Grgo Nekić, *Vaboja*, rođen 1918. u Žuklju
- Jela Margeta, *Jackova*, rođena Rogić 1921. u Tuževcu
- Joso Margeta, *Jackov*, rođen 1915. u Žuklju
- Marko Margeta, *Begar*, rođen 1931. u Žuklju

Literatura

- Višeslav ARALICA, Gospodarstvo primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 27, Senj, 2000, 227-234.
- Ruth BEHAR, Introduction: Out of Exile, *The American Tradition in Qualitative Research*, part II, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2001, 17-38.
- Jasna ČAPO ŽMEGAČ, Seoska društvenost, *Hrvatska etnografija*, Zagreb, 1998, 251-287.
- Milana ČERNELIĆ, Zadruga Rukavina – Jauci iz Smiljanskog polja kod Gospića, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1999, 297-312.
- Milana ČERNELIĆ, Dvije zadružne obitelji na području Krivog Puta, *Senjski zbornik*, 27, Senj, 2000, 199-216.
- Marija FRIŠČIĆ, Snježana Klopotan, Ines Lasić, Magdalena Mijaković, Nevena Škrbić, Život mladih, pripreme za brak i sklapanje braka u Gackoj dolini, *Grad Otočac*, 5, Otočac, 1999, 169-251.
- Ante GLAVIČIĆ, Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice, *Senjski zbornik*, 19, 1992, 81-108.
- Ante GLAVIČIĆ, Rano rane Senjkinje divojke, *Senjski zbornik*, 24, 1997, 253-266.
- Marija KLEUT, Ivo Senjanin kao ličnost hrvatsko-srpskih usmenih epskih pjesama, *Senjski zbornik*, 8, Senj, 1980, 329-333.
- Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 1979, 603-607.
- Jasenska LULIĆ, Simboli identiteta žene u Bukovici – od djevojčice do udate žene, *Simboli identiteta, studije, eseji, građa*, Biblioteka hrvatskog etnološkog društva, Zagreb, 1991, 147-158.
- Magdalena MIJAKOVIĆ, Nevjenčani brak, *Etnološka tribina*, 22, 1999, 163-188.

- Aleksandra MURAJ, Obrisi svakodnevnog života zlarinskih težaka, *Povijest i tradicije otoka Zlarina*, Zagreb, 1982, 569-632.
- Ann OAKLEY, Interviewing Women: A Contradiction in Terms, *The American Tradition in Qualitative Research*, part III, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2001, 11-34.
- Žarana PAPIĆ, Lydia Sklevicky, Predgovor, *Antropologija žene*, Beograd, 1983, 7-32.
- Mirko RAGUŽ, Pučka škola u Jurjevu, *Senjski zbornik*, 15, 1988, 215-224.
- Mirko RAGUŽ, Pučka škola u Vratniku, *Senjski zbornik*, 27, 2000, 281-296.
- Mirko RAGUŽ, Sudbina pučkih škola senjskog područja od 1945. do 1980, *Senjski zbornik*, 23, 1996, 281-288.
- Zorica RAJKOVIĆ, Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svjetlu pojma "pokusni brak", Zagreb, 1975.
- Ante RUKAVINA, Pučko liječenje životinja, *Senjski zbornik*, 9, Senj, 1982, 389-398.
- Tea ŠKOKIĆ, Feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike, *Etnološka tribina*, 31, 2001, 5-20.
- Nevena ŠKRBIĆ, Izvješće s istraživanja u selima pod Senjskim bilom i u zaleđu Sv. Jurja, *Senjski zbornik*, 28, Senj, 2001, 261-274.
- Joan Wallach SCOTT, Rod: Korisna kategorija povijesne analize, *Rod i politika povijesti*, Ženska infoteka, 2003, 47-73.

WOMEN'S LIFE IN THE VILLAGES OF SENJ RIDGE

Summary

In the article 'Women's life in the villages of Senj ridge' are presented documents collected through investigation held among coastal Bunjevci in the localities of: Donji Lopci and Sveti Križ in Senj Draga, Rončević Dolac, Stolac, Alan, Liskovac and Žukalj. The investigation was made by a questionnaire, which was created especially for the occasion and another questionnaire about pre-wedding and wedding customs. Further processing of the data, using methods as analysis, comparison and synthesis of sources was accomplished with existing literature about the same subject.

Many Bunjevci said how they lived as well as adding stories passed down from their ancestors. The author summarises all those numerous stories in which were also included many individual destinies, especially events and individual explanations with addition of the author's personal observation during the investigation when she tried to establish which were typical occurrences and behaviours significant to the life of Bunjevci women through 20th century.

In this work the author tried to understand the essence of gender groups. The intention was to discover the size of gender roles and gender symbolism as well as find their meaning and how they managed to keep social order or start social changes. Another intention was to present the life of a Bunjevci woman from her birth to her death, social aspects and differences in her role in private and public sphere.

This work starts with the presentation of family formation (number of members in a family, customs connected to giving birth, traditional beliefs about the baby's gender prediction), girls up bringing and youth (study of gender's roles, general study, and menstrual cycles). The subject of this work was also woman's participation in some customs, dowry, inheritance rights as well as the

visible symbols of a woman's position. More intention was given to the importance of marriage to a woman's social position; the unusual way of marriage contraction, un-married couples living together and experimental marriages. The author also wanted to show: what was a position of newly married woman in a house, to describe a woman's daily routine, her part and right to free use of property and her rights to participate in decision making within the family generally. This article finishes with descriptions of funeral customs. The author also tried to investigate about the lives of woman whose life was in some way unusual: sterile woman, a single mother, widow, lover, as well as relationships amongst women (i.e. mother and daughter, mother in law and daughter in law etc.).

All the stories are related to the 20th century and most of the data collected was related to the period between 1940 and 1970. There is not so much data related to the beginning of the 20th century or related to the period of 70's when most of the inhabitants left the hillsides of the Senj Ridge and moved to the towns. The collected material should be extended. It is a good base for further investigations about the tradition and culture of coastal Bunjevci (social life and subjects related to customs) but also for further comparison to some elements of other Bunjevci groups.

DAS LEBEN DER FRAU IN DEN DÖRFERN AM SENJSKO BILO (SENJER BERGRÜCKEN)

Zusammenfassung

In diesem Artikel wird das Material ausgelegt, das in Terrain-Erforschungen unter den Bunjevacer am Senjer Bergrücken, in Lopci, Sveti Križ, Rončević Dolac, Alan, Leskovac und Žukalj, gesammelt wurde. Die Erforschung wurde mittels eines Fragebogens ausgeführt, der zu diesem Zweck vorbereitet war, sowie eines Fragebogens der mit vorhochzeitlichen und hochzeitlichen Sitten verknüpft war.

Weitere Datenbearbeitung bei Verwendung des Verfahrens der Analyse, der Komparation und der Synthese wurde mittels vorhandener Literatur über die bearbeiteten Themen ergänzt.

Viele Bunjevacer erzählten über jenes was sie selbst erlebt hatten und über jenes was sie von ihren Vorfahren gehört hatten.

Die Autorin fast viele Erzählungen von einzelnen Schicksalen, sowie persönliche Darlegungen und Erlebnisse zusammen, und komplettiert das mit ihren eigenen Beobachtungen. Sie versucht typische Ereignisse und Benehmen festzustellen, die die Lebensweise der Bunjevacer-Frau durch das ganze 20. Jahrhundert kennzeichnen. Sie versucht auch das Wesen der Geschlechter, bzw. Geschlechtsgruppen zu verstehen und den Umfang der Geschlechtsrollen und des Geschlechtssymbolismus zu enthüllen und ihre Funktionen im Erhalten der Gesellschaftsordnung zu erfinden.

Die Arbeit beginnt mit der Darstellung der Familie und ihrer Formierung und dem Erwachsen des Mädchens. Es werden beschrieben: die Ehe und die so genannte experimentale Ehe, die Alltäglichkeit der Frau, ihre Verfügung mit dem Vermögen, ihre Mitteilung in einzelnen Sitten, ihr gebräuchliches Vererbungsrecht. Die Auslegung endet mit Begräbnissitten.

Die Erzählungen beziehen sich am meisten an das 20. Jahrhundert, bzw. an den Zeitabschnitt von 1940 bis 1970. Daten aus dem Anfang des 20. Jahrhunderts sind geringer, sowie diejenigen Daten, die sich an die siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts beziehen, also an die Zeit als die Bevölkerung aus den Abhängen des Senjer Bilo ausgezogen war.

Das in diesem Artikel beschriebene Material verlangt Ergänzungen. Es stellt nur einen Anfangspunkt dar für weitere Untersuchungen der traditionellen Kultur der Bunjevacer am Senjsko Bilo und für den Vergleich einzelner Elemente mit den Elementen die bei anderen Gruppen der Bunjevacer gefunden sind oder erst gefunden würden.